

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEVİNC FARİD qızı FƏRHADLI

**“MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ METAFORALARIN
SEMANTİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ”**

HSM – 060201 - DİLŞÜNASLIQ (alman dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər:

S.S.Zeynalova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKI - 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-5
I FƏSİL. METAFORANIN MƏCAZLAR SİSTEMİNDƏ YERİ	6-33
1.1. Metaforanın, o cümlədən konseptual metaforanın məcazlar sistemində yeri.....	6-20
1.2. Metaforanın təsnifatı.....	21-33
II FƏSİL. METAFORANIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI	34-63
2.1. Metaforanın növlərinin müxtəlif funksional üslublarda işlənməsi.....	34-46
2.2. Məcazın digər növləri və onların semantik üslubi səciyyəsi.....	46-63
NƏTİCƏ	64-66
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	67-70

GİRİŞ

Elmi ədəbiyyatda metafora adın oxşarlıq xüsusiyyəti üzrə köçürdülməsi kimi izah edilir. Oxşarlıq, öz növbəsində, müxtəlif cür ola bilər: forma, rəng, funksiya, yerləşdiyi yer üzrə, təəssürat və yaratdıqları hissələrə görə oxşarlıqlar ola bilər. Metaforanın nitq fəaliyyətində rolunun dərk edilməsi antik dövrdən başlayır: metafora nitqi bəzəmək vasitəsi, nominasiya üsulu kimi müəyyən edilir. Metafora ifadə vasitəsidir - analogiya, oxşarlıq, müqayisə əsasında söz və ifadələrin məcazi mənada işlənməsidir. Metafora düşüncə formasıdır və bir əşyanın adının digər əşyaya tətbiq edilməsi yolu ilə həyata keçirilən gizli müqayisə vasitəsidir ki, bu üsulla ikinci əşyanın hər hansı bir vacib xüsusiyyətini qarşıya çıxardır. Metafora həyat obyektlərinin, onların adlarının idrak vasitələrindən biri sayılır, yeni bədii obrazların koqnitiv, nominativ, bədii və mənə yaradan funksiyaları həyata keçirən yeni mənaları yaradan bir vasitədir.

XX əsr metaforanın idrakdakı rolunun dərk edildiyi dövrdür. Metaforik təhsilin mahiyyətini, elmi biliklərdə rolunu və fəaliyyət mexanizmini müəyyən etmək problemləri xüsusilə fəal şəkildə inkişaf etdirilir. İdrak yollarından və biliyin möhkəmləndirilməsi vasitələrindən biri olan metafora ətrafımızdakı reallıqla münasibətimizi müəyyənləşdirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müxtəlif növ metaforik təyinatların struktur xüsusiyyətlərini, dilin müxtəlif səviyyələrində və müxtəlif ünsiyyət sahələrində fəaliyyət nümunələrini, dilin digər elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etməkdir. Tədqiqatın əsas məqsədi, ümumi istiqaməti və vəzifələri ilə müəyyən edilən əsas metodları semantik, struktur-funksional, kontekstual, müqayisəli, habelə kəmiyyət təhlilinin elementləridir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyə cəhd göstərmişik:

- metaforanın, o cümlədən konseptual metaforanın məcazlar sistemindəki yerini müəyyənləşdirmək;
- metaforanın təsnifatı və funksiyalarını analiz etmək;
- metaforanın növlərinin funksional üslublarda işlənməsini araşdırmaq;

- məcazın digər növlərinin semantik üslubi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqat işini yerinə yetirərkən bir çox tədqiqatlara müraciət edilmişdir. Burada məsələyə müxtəlif yanaşmalar qarşılaşdırılaraq nəticələr əldə olunmuşdur. Dissertasiyada koqnitiv, qarşılaşdırma, ümumiləşdirmə kimi metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın predmeti qismində müasir alman dilində olan qiymətləndirmə metaforaları çıxış edirlər. Müasir alman dilində olan metaforalar bizim tədqiqat obyektimiz qismində çıxış edirlər.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Metafora insan varlığının psixi və linqvistik sferalarının bir hissəsidir və bu, insanın bu hadisəyə böyük idrak marağını izah edir. Qiymətləndirmənin ifadə vasitəsi qismində çıxış edən alman dilinin metaforalarının özlərinə məxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Magistr dissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin Təhsil 1 fakültəsinin nəzdində Alman dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmiş, həmin kafedranın iclasında müzakirə olunmuş və müdafiəyə məsləhət görülmüşdür.

Tədqiqatın strukturu. "Müasir alman dilində metaforaların semantik-üslubi xüsusiyyətləri" mövzusunda yazılmış magistr dissertasiyası girişdən, iki fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

“Giriş”də tədqiqat işinin aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti haqqında danışılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri qeyd olunaraq obyekt və predmeti təqdim edilir, mövzu haqqında ümumi-nəzəri məlumat verilir.

“Metaforanın məcazlar sistemində yeri” adlanan birinci fəsildə metaforanın, o cümlədən konseptual metaforanın məcazlar sistemində yeri, metaforanın təsnifatı, funksiyaları, özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılır.

“Metaforanın semantik xüsusiyyətləri və işlənmə məqamları” adlanan ikinci fəsildə metaforanın növlərinin müxtəlif funksional üslublarda işlənməsi haqqında məsələlər araşdırılır. Metaforanın əsas növləri olan alleqoriya, şəxsləndirmə və sinesteziya haqqında təhlillər aparılır. Bunlarla yanaşı, məcazın digər növləri və

onların semantik üslubi səciyyəsi, metonimiya, sinekdoxa, ironiya, hiperbola və litota haqqında araşdırmalar aparılır.

“Nəticə” hissəsində bu mövzuda aparılan tədqiqatlar zamanı əldə edilən fikirlər təhlil edilir, ümumiləşdirilir və nəticə çıxarılır.

Dissertasiyanın sonunda istifadə edilmiş Azərbaycan, rus, alman, ingilis dillərində ədəbiyyatın siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL

METAFORANIN MƏCAZLAR SİSTEMİNDƏ YERİ

1.1. Metaforanın, o cümlədən konseptual metaforanın məcazlar sistemində yeri

Metaforanın tədqiqi iki min ildən artıq bir dövrü əhatə edir və öz başlanğıcını Platon və Aristoteldən götürür. Metaforanın çiçəklənmə dövrü ritorika və poetika çərçivəsində öyrənilməyi antik zamanlara təsadüf edir. Metaforanın öyrənilməsi çox qədim zamanlara dayanır- Aristotel dövrünə qədər təsadüf edir, həmin zamanlarda onun sayəsində metafora aşkar edilmiş və XX əsrdə öz inkişafını tapmışdır. “Metafora dilin kommunikativ, nominativ və idrak edilməsi məqsədi üçün lazım olan ayrılmaz bir vasitəsidir” [17, s. 24]. Bu nöqtəyi nəzər Lomonosov nöqtəyi nəzərinə tam əksdir, onun verdiyi tərifə əsasən metafora, ilk növbədə nitqin bəzək vasitəsidir. “Metafora” anlayışının təhlilinə gəldikdə isə, müxtəlif mənbələr bu anlayışı müxtəlif cür izah edir.

Aristotelə görə ənənəvi metafora nəzəriyyəsi ilk növbədə metaforaların şeirdə və ya ritorik nitqlərdə istifadəsindən bəhs edir. Bundan əlavə, Aristotel metafora anlayışını bu gün təsnif edildiyindən daha geniş qəbul edir. Aristotelə görə, məcazlardan istifadə ritorika sənətidir, “çünki yaxşı metaforalar yaratmaq oxşarlıqları tanımaq deməkdir” [1, s. 94].

Linqvistik terminlər lüğəti metafora anlayışını aşağıdakı şəkildə izah edir: “Metafora abstrakt anlayışın qısaltılmış müqayisə və yaxud daha çox əvəzlənmə yolu ilə köçürülməsi kimi baxılan ifadə vasitəsidir” [20, s.155].

Rus dilinin müasir izahlı lüğətində metafora anlayışı “Analogiya, müqayisə və yaxud oxşarlıq əsasında əşya və yaxud hadisələrin müəyyən olunması üçün sözlərin və ifadələrin məcazi mənada istifadə edilməsində öz əksini tapan idiomalar” kimi tədqiq edilir [16, s. 362].

Lakin ən yeni ensiklopedik lüğətdə metafora “xüsusi ekspressivliklə fərqlənən bir əşyanın (hadisənin) xüsusiyyətlərinin ümumi oxşar əlamətlər

əsasında və yaxud kontrast üzrə digər əşyaların (hadisələrin) üzərinə köçürülməsi kimi sayılan ifadə vasitəsi kimi çıxış edir [12, s. 346].

Metaforanı linqvistikada müasir istiqamətlər mövqeyindən, xüsusən də, koqnitiv yanaşma nöqtəyi nəzərindən tədqiq etsək, o zaman metafora dünyanın öyrənilməsi, strukturlaşdırılması və izahı vasitəsi kimi çıxış edən əsas mental əməliyyat sayılır. İnsan öz fikirlərini metafora vasitəsi ilə nəinki ifadə edir, həmçinin, yaşadığı ətraf mühiti yaradır. İnsan düşüncəsi prosesi öz-özlüyündə əhəmiyyətli dərəcədə metaforikdir: “İnsanın idrak sistemi metaforik olaraq sıralanır və müəyyən olunur. Dilin ifadə vasitəsi olan metaforalar məhz insanın idrak sistemində mövcud olduqları üçün mümkün sayılırlar” [15, s. 390].

Qədim ritorikada metafora yad sözün köçürülməsi kimi izah edilir. Burada metafora nitqin “bəzəyi” sayılır. Fikirlərə təsir etmək üçün işlədilir və dili təsirli edir. Məhz buna görə də antik dövrdə metaforik nitq mühüm rol oynamışdır. XVII əsrin rəasionalist fəlsəfəsində metafora yalnız üslub vasitəsi kimi şərh edilir, fəlsəfədə və elmdə dilin metaforik istifadəsi dəyərsizləşir. İvor Armstrong Riçards metaforologiya üzərində təsirli bir iş gördü. O, mənalı sözlərin sabit olmadığını və kontekstdən kontekstə dəyişdiyini söyləməklə başlayır. Maks Blek Riçardsın nəzəriyyəsini genişləndirir. Onun fikrincə, metaforalar bizə “bir anlayışı digərinin perspektivindən görməyə” imkan verir. Sözü mənəsi onun necə işlədildiyindən asılıdır, yəni eyni ifadə kontekstdən asılı olaraq metaforik ola da bilər, olmaya da bilər. M.Blek metaforaların təkə üslub dekorasiyası rolunu oynamadığını bildirir. Onlar oxucunun hisslərinə təsir edir, yeni şeyləri anlamağa kömək edir. Metaforalar vasitəsilə biz bir anlayışı digərinin prizmasından görə bilərik [33, s. 92]. Riçardsın Aristotələ əsaslanan qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsi Blekin filtr nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etmişdir. Riçards 1936-cı ildə metaforanı “dilnin geniş prinsipi” kimi nəzərdən keçirdi və bunu fikrin metaforik xarakteri ilə əsaslandırdı: “Təfəkkür metaforikdir və müqayisəli şəkildə davam edir; buradan dilin metaforaları yaranır” [38, s. 35]. Riçards metaforanın komponentlərini ayırd edə bilmək üçün əsas mövzu üçün mövzu termini və ikinci dərəcəli mövzu üçün vasitə terminləri təqdim etmişdir. Onun əvəzetmə nəzəriyyəsinə zidd olan qarşılıqlı təsir

nəzəriyyəsi nəzərdə tutur ki, sinoptik təfəkkür - müxtəlif məlumatları qısaldılmış formada ümumiləşdirir - insanlara obyekt və daşıyıcı terminlərini bir araya gətirərək ümumi xüsusiyyətləri tapmaq və icad etmək imkanı yaradır. Buna görə də metafora "ilk növbədə düşüncələrin mübadiləsi və əlaqəsi, kontekstlər arasında əməliyyat kimi görünür". Blekin filtr nəzəriyyəsi Riçardın düşüncələrinə əsaslanır. Burada Blek əsas subyektin ikinci dərəcəli subyekt tərəfindən necə fərqli işıqda tutula biləcəyini izah edir: "Məcəzi deyim əsas subyektə nəzərdə tutulan kontekstdə olan və predikatlar kimi yerləşdirilən "assosiativ təsirlər" toplusunu "proyeksiya etməklə" işləyir. Riçards kimi Blek də fərz edir ki, insan sinoptik təfəkkürü obyekt və daşıyıcı terminlərin birləşməsində ümumi cəhətləri kəşf edir. O, onları implikasiya kontekstləri adlandırır. Onlar təsvir olunmayan, lakin əvvəlcə metafora ilə yaradılan oxşarlıqlara əsaslanır.

Metaforanın yuxarıda göstərilən təriflərini təhlil edən zaman, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bir çox mənbələr metaforanı bir əşyanın adının digər əşyaya tətbiq edilməsinin yolu ilə həyata keçirilən gizli müqayisə vasitəsi hesab edirlər və öz növbəsində ikinci əşyanın hər hansı bir vacib xüsusiyyətini meydana çıxardan bir ifadə vasitəsi kimi fərqləndirirlər. Hər hansı bir hərfi fikir irəli sürüldə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, metafora əşyaya olan müəyyən baxış nöqtəsini doğurur və yaxud düşünür, lakin onu, yəni bu fikri açmır.

Metafora sosial, emosional və ya estetik təsirlərə nail olmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, insanlar şirlərlə və ya siçanlar ilə əlaqələndirilə bilər və onların sosial statusu müvafiq olaraq yüksəldilə və ya aşağı salına bilər. Məsələn:

Der Chef ist ein zahnloser Tiger.

- Rəhbər dişsiz pələngdir.

Metafora oxşarlıq prinsipindən istifadə edir və məzmunca əlaqəsi olmayan oxşar hadisələr arasında seçilmiş və beləliklə qurulmuş əlaqəni formalaşdırır, bununla da onlar arasında məna köçürməsinə həyata keçirir. Məsələn,

Herkules ist so stark wie ein Löwe.

- Herkules şir kimi güclüdür. - Burada "aslan"ın gücü "Herkules" qəhrəmanına ötürülür.

Die Blätter fallen traurig.

- *Yarpaqlar kədərlə tökülür.* - Düşən yarpaqların hərəkəti, çox güman ki, bir növ sıxıntı yaşayan bir insanın hərəkəti ilə eyniləşdirilir. Yazıçının təxəyyülünün müəyyən etdiyi iki növ hərəkətdə hər hansı oxşarlığı çətin ki, dərk etmək olar [45, s.113].

Metaforalar deyilənləri daha canlı etmək funksiyasına malikdir. Bu linqvistik obrazdır və ifadənin daha yaxşı başa düşülməsinə kömək etməklə yanaşı, dili və lüğəti zənginləşdirir və gözəlləşdirir. Metaforalar linqvistik obraz yaradır. Linqvistik semantika başqa məsələlərlə yanaşı, metaforaların semantik məzmununa görə nə dərəcədə başa düşülməli olduğunu və ya ifadənin istifadəsinin pragmatik xüsusiyyətlərinin və kontekstin mənasını müəyyən edib-etməməsi ilə məşğul olur. Bu linqvistik təsvirlər iki obyekt və ya anlayış arasındakı oxşarlıq əlaqəsinə əsaslanır, yəni eyni və ya oxşar məna xüsusiyyətlərinə görə təyinat ötürülür.

Metafora qüvvətli təsvir, fikri obrazlı açmaq, məntiqi gücləndirmək vasitəsidir, nitqin incəliyi, zəriflik və yığcamlığıdır. Müqayisə, oxşarlıq, bənzəyişin daxili əlamət və keyfiyyət assosiasiyası onun yaranmasında əsas şərtidir. Aristotelin fikrincə, “İfadələri bir-birinə nə isə xüsusi bir tərzdə qataraq istifadə etmək lazımdır ki, metafora, zinət və digər bu kimi başqa növlər nitqin təravət və ucalığını aşağı endirib yıpranmış hala salmasın, ümumən sözlər isə nitqə aydınlıq gətirsin. İfadənin aydınlığına və nəcibliyinə sözlərin uzadılması, qısadılması və dəyişdirilməsi də az kömək etmir: zira (bu kimi) sözlər adi olmayıb, yeni şəkildə səsləndiyindən, nitqi təravətləndirər, adi ifadə tərzilə əlaqəsinə görə isə onun aydınlığını saxlanmasına səbəb olar” [5, s.187].

Metafora ədəbiyyatda ən mühüm üslub vasitələrindən biridir və buna görə də tez-tez məktəbdə ilk ritorik vasitə kimi öyrədilir. Çoxsaylı mətnlərdə, şeirlərdə və həmçinin gündəlik dildə istifadə olunur. Ümumiyyətlə, metafora çoxşəkili məzmunlu linqvistik ifadədir. Müəyyən bir söz həqiqi məna kontekstindən ayrılır və birbaşa əlaqə olmadan digərinə daxil edilir. Məcəzin köməyi ilə müəyyən cəhət baxımından şərh oluna bilən və bununla da məna kəsb edən obraz yaradılır.

Metaforalar yalnız bir sözdən deyil, həm də bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Misal olaraq, “kiminsə qəlbini qırmaq (jemandem das Herz brechen)”, bu metafora uzun zamandır gündəlik dildə metafora kimi qəbul edilmədən istifadə olunur. Burada ürək ancaq məcazi mənada qırılır, əslində yox. Cümlə məntiqi olaraq bizə güvənən insanı incitdiyimizi bildirir. Bəzi metaforalar indi ölü metafora hesab olunur, çünki onların metaforik xarakteri əsrlər boyu itirilib və onlar müstəqil və tam formalaşmış sözlər kimi görünür, məsələn, “masanın ayağı (Tischbein)”. Gündəlik dildə istifadə olunan bəzi metafora nümunələrinə baxaq:

“Rosarote Brille“

- *Gözəl görən eynək* - bu metafora müsbət qavrayışa malik olan insanları ifadə edir, yəni, kimsə vəziyyəti çox müsbət qiymətləndirir və bəlkə də onu indi olduğundan daha gözəl edir.

“Die Nadel im Heuhaufen suchen“

- *Samanlıqda iynə axtarmaq* - burada ümitsiz görünən bir axtarış izah olunur.

“Tropfen auf dem heißen Stein“

- *İsti daş üzərində göz yaşı* - bu metafora kiçik bir məbləği və ya qısa bir müddəti təsvir etmək üçün istifadə olunur.

“Aus allen Wolken fallen“

- *Göydən düşmək*- bu metafora heyrət və ya təəccübü ifadə edir.

“Mit allen Wassern gewaschen sein“

- *Başdan ayağa suya batmaq*- burada məqsədinə çatmaq üçün lazım olan bütün vasitələrdən istifadə edəcək birini təsvir edir.

“Warteschlange“

- *Gözləmə sırası* - burada ilana oxşayan insan yığınağı heyvanlar aləmində rastlaşdığımız ilanla müqayisə edilir. Məsələn: *Wir müssen uns beeilen, da ist eine lange Warteschlange (Tələsməliyik, uzun növbə var)* [51].

Metafora uzun tədqiqat tarixinə malikdir. Fəlsəfi və nəzəri refleksiya obyektini kimi, metafora hələ antik dövrdə ayrılmağa başlayıb, o zamanlardan başlayaraq nəzəri biliklər daima dilin və insan şüurunun bu fenomeninin dərk edilməsinə qayıdır. Dilçiliyin hər bir istiqaməti özünün metafora anlayışını, onun

funksiyalarının təsnifatını, yeni araşdırılma metodikalarını təklif edir. Dil faktlarının yeni antroposentrik paradigmaya köçürülməsi metaforik planın vahidlərinin yeni tədqiqat yollarını şərtləndirib, metafora konseptual sistemin öyrənilməsində açar anlayışlardan biri olmağa başlayıb, bu da hazırki tədqiqatın aktuallığını müəyyən edir. Çünki metafora tədqiqatının koqnitiv paradigmasında “ bu struktur, psixolinqvistik və yaxud hər hansı digər paradigmada olan metaforadan daha artıq bir anlayışdır” [28, s.80]. Konseptual metafora nəzəriyyəsinin əsas müddələrinin ümumiləşdirməsinin və onun yaranması üçün əsas, baza şərtlərinin müəyyən edilməsinin vacibliyi mövcuddur.

Metaforanın əsas üslub funksiyası obraz yaratmaqdır. Onlar yaradılmış obrazların orijinallığını, canlılığını və ifadəliliyini göstərir. Metaforalar demək olar ki, bütün nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər və cümlədə onun hər hansı üzvü kimi fəaliyyət göstərir [44, s. 29].

Metaforanın üslub funksiyası iki cür təsnif olunur:

- 1) müəllifin fikrini daha konkret, müəyyən və aydın etmək;
- 2) müəllifin təsvir etdiyinə emosional münasibəti üzə çıxarmaq [43, s.77].

Antik dövrdən başlayaraq, daha erkən nəzəriyyələr, metaforanı əsasən dil forması nöqtəyi nəzərindən tədqiq edirdilər (adın ona xas olmayan predmetə, obyektə köçürülməsi) və onu nitqin bəzək vasitəsi və dilin poetik funksiyalarının reallaşdırılmasının vasitələri kimi şərh edirdilər, yəni metafora sözlə əlaqəli və bağlı olan, lakin fikir və mental əməliyyatlar ilə bağlı olmayan dil hadisəsi kimi öyrənilirdi.

Metaforlaşma tarixi semantik hadisədir. Ədəbi dilimizin bütün tarixi boyu bu proses davam etmiş, dilin lügət tərkibini, eləcə də onun obrazlar sistemini zənginləşdirən mühüm mənbə rolunu oynamışdır.

Metaforlaşma həm də dəyişkən, daim inkişafda olan prosesdir. Ədəbi dilin inkişafının müəyyən dövrü ərzində bir qrup sözlərin metaforlaşması digər qruplara nisbətən daha fəal olmuşdur. Əlbəttə, burada mövcud dövr ədəbi dilin norması müəyyənedici rol oynayır [6, s.28].

Metafora problemi ilə bağlı məsələlərdən biri də metaforlaşma prosesinin şərhidir. Metaforlaşma prosesinin baş verməsi üçün üç mühüm dilxarici elementin olması vacibdir. Birincisi, adından istifadə olunan əşya və hadisə, ikincisi, adlandırılacaq əşya və hadisə, üçüncüsü isə hər iki əşya və hadisə üçün ümumi cəhətin olması.

Metaforlaşma prosesinin əsasında obyektiv reallığın dərk olunması, müqayisə və qarşılaşdırma vasitəsilə əşya və hadisələr arasında ən ümumi, oxşar cəhətlərin üzə çıxarılması durur. Metaforlaşma zamanı əşya və hadisəyə məxsus on mühüm və ümumi semantik əlaqələr götürülür. Bu zaman əşya və hadisənin həqiqi mənası ilə yanaşı onun məcazi, rəmzi, manaları da götürülə bilər [6, s.38].

Biz metaforalardan və onların təsirindən danışanda təbii olaraq ortaya çıxan ilk sual metaforaların tam olaraq hansı təsirə malik olmasıdır. Təəssüf ki, suala qəti cavab vermək mümkün deyil, çünki dil təsvirinin xüsusi növü və onun konteksti həmişə nəzərə alınmalıdır. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, metaforalar mürəkkəbliyi sadələşdirir və azaldır. Onlar mürəkkəb məsələləri daha müzakirə oluna bilən hala gətirirlər. Onlar təkcə məna kontekstlərini əvəz etmir, həm də yaradıcı şəkildə yenilərini yaradırlar.

Metaforlaşma zamanı yeni yaranan. törəmə. qiymətverici məna həmin sözün əsas nominativ mənası ilə bağlı olur, ona əsaslanır. Məsələn, qızıl payız ifadəsindəki qızıl sözünün yaratdığı məcazi məna həmin sözün əsas mənasından tamamilə ayrıla bilmir. Əksinə, əsas, nominativ mənada ki əlamətlər mücərrəd- obrazlı ümumiləşdirmə nəticəsində payız sözünə aid edilir. Əgər biz qızıl sözünün ilkin nominativ mənasını nəzərdə tutmasaydıq, onda qızıl payız ifadəsindəki obrazlılığı da duymazdıq.

Deməli, metaforlaşan sözdə əsas və köçürmə mənaların yanaşı mövcudluğu, paralelliyi öz əksini tapır. Köçürmə məna əsas mənənin fonunda aydınlaşır. Belə yanaşı mövcudluq obrazlı ifadə yaratmağa imkan verir [6, s.56,57].

Praqmatik yönümlü dilçilik metaforanı konseptual olaraq necə işlədiyi baxımından yox, danışan, deyim və alıcı tərəfindən müəyyən edilən ünsiyyət

situasiyası daxilində funksiyası baxımından araşdırır və aşağıdakı fərziyyələrdən çıxış edir:

1. Metafor deyimin tərkib hissəsidir, onun kontekstdəki yeri və funksiyası araşdırılır. Qaydalar əsasında deyil, kontekstlə bağlı olaraq tanınır. Kommunikativ hiss nitq vəziyyətindən irəli gəlir.

2. Metafor mahiyyət baxımından araşdırılmamalı, hər bir halda yalnız konkret kontekst üçün izah oluna bilər. Metaforaların istifadəsini və onların izahını nəzərdən keçirərək, müvafiq kontekstlə əlaqəli mənaya gəlirik. Buna görə də hərtərəfli təsvir mümkün deyil.

3. Metaforanı aktual ifadə ilə əvəz etmək və ya ifadə etmək olmaz.

4. Metaforaların formalaşması şərti istifadə üsullarına əsaslanır, yeni istifadə kontekstində ilkin məna saxlanılır və ya qismən saxlanılır.

5. Metaforik nitq kommunikativ proses kimi şüurlu şəkildə istifadə olunur və düşünülmüş qeyri-müəyyənliyi ehtiva edir. Danışanlar arasında qarşılıqlı əlaqə metafora ilə kontekst arasındakı uyğunsuzluq səbəbindən yaranan şərh prosesi vasitəsilə baş verir. Beləliklə, sözlərin qeyri-adi istifadəsi mənalı və aşkar bir ifadəni təmsil edir [41, s.162].

Metaforanın təbiətə konseptual olması ideyası özü özlüyündə tamamilə yeni fikir sayılmır. Konseptual metaforaya həsr edilmiş şərhə, həmin fenomenin tarixinə ekskursiya təqdim edilmişdir, burada qeyd olunmuşdur ki, “obrazlı dilin detallı tədqiqatında bir obyektin hər hansı əlamətinin digər obyektə köçürülməsi zamanı, yəni metaforizasiyası zamanı, bu proses konseptual münasibətlər əsasında həyata keçirilir- tam qəti şəkildə və yaxud analogiyaya uyğun olaraq həyata keçirilir [29, s.161].

Beləliklə, metafora vasitəsi ilə yeni məna əldə etmək və ifadə etmək imkanı barəsində müddəa ilkin olaraq dolayısı yolla ifadə olunmuşdur, tədqiqat diqqətinin uzaq periferiyasında yerləşir və nisbətən yaxın zamanlarda aparıcı rol oynamağa başladı, metaforada aydın olaraq “düşüncənin əsaslarının anlaşılması açarlarını və dünyanın nəinki milli-spesifik obrazının, həmçinin, onun universal obrazının yaradılmasını” dəqiq görməyə başladılar [10, s. 6].

XX əsrin ortalarından başlayaraq, metafora “yeni konseptlərin yaradılması məqsədi ilə dildə artıq olan mənaların koqnitiv manipulyasiyası nəticəsində yaranan dünyanın dil şəklinin yaradılması vasitəsi, xüsusən də bilavasitə hissiyyatlarda qeyd olunmayan həqiqətin əks edilməsi sferası üçün” öyrənilməyə başlamışdı və bu zaman konseptual metafora nəzəriyyəsi formalaşmağa başlayırdı.

Hazırkı fenomenin dilçilik nöqtəyi nəzərindən işlənməsi üçün iki bərabər mənalı terminlər işlənir - “konseptual metafora” və “koqnitiv metafora”. Birincisi “konseptualizasiya və konsept” terminləri ilə əlaqəyə yönəlib. Hazırkı vəsaitdə “konseptual metafora” terminindən istifadə edilir, bu da, C.Lakoffun və M.Consonun orijinal konsepsiyasına əsaslandırılıb.

Hal-hazırda obrazlı, məcazi və konseptual metaforaların bir-birlərindən fərqləndirilməsi və ayrılması tam anlamda özünü doğrultmuş, köklü bir hal sayılır və həm xarici, həm də yerli dilçilərin işlərində öz yerini tapır. Alman tədqiqatçıları tərəfindən konseptual metafora nəzəriyyəsinin aktiv olaraq işlənməsi, ənənəvi sistemli-struktur aspektdə metaforanın öyrənilmə ənənəsi ilə izah edilir. Belə ki, milli dilçilikdə xüsusən də daimi çoxmənalılıq və abstrakt isimlərin əşya konnotasiyasının tədqiqatları ilə öz əksini tapır. Hal-hazırda artıq konseptual metafora üzrə müasir tədqiqat işləri nəinki semasioloji, həm də xüsusi olaraq koqnitiv yanaşmanın nailiyyətlərini də nəzərə almağa can atır.

Konseptual metaforanın nəzəriyyəsi 1980-ci ildə C.Lakoff və M.Conson tərəfindən “Metaphers We Live By” kitabında təklif olunub. C.Lakoff və M.Consonun konsepsiyasına uyğun olaraq, “metafora bizim bütün gündəlik həyatımıza nüfuz edir və nəinki dilimizdə, həmçinin, düşüncədə və hərəkətlərdə öz əksini tapır. Bizim, gündəlik düşündüyümüz və hərəkət etdiyimiz anlayış sistemimiz öz mahiyyəti etibarlı ilə metaforikdir” [15, s. 387]. Beləliklə, C.Lakoff və M.Consonun töhvəsi kimi aşağıdakı halı qeyd etmək lazımdır:

Metafora əvvəllər düşünüldüyü kimi, tək-cə dil sahəsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin, bizim düşüncə sahəmizə də təcəssüm edir. Lakoff və Conson qeyd etmişdir ki, “düşüncə prosesləri əhəmiyyətli dərəcədə metaforikdir. Dil anlayışı qismində metaforalar məhz onların insanın anlayış sistemində mövcud olduğu

üçün mümkün sayılırlar” [15, s. 390]. Burada məqsəd dil kontekstində metaforaların baş verməsini idrak prosesləri ilə bağlı şərh etməkdir. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, insanlar şifahi ünsiyyət üçün hər zaman metaforalardan istifadə edirlər. Onlar təkcə dilimizə deyil, həm də düşüncələrimizə və hərəkətlərimizə təsir göstərir. Bu anlayışa əsaslanaraq, Lakoff və Conson bütün konseptual sistemimizin metaforalarla formalaşdığı qənaətinə gəlirlər. Onlar aydın şəkildə göstərilər ki, insanın düşüncə tərzini və həmçinin bizim hərəkətlərimiz məcazi nizama əsaslanır.

C.Lakoff və M.Consonun nəzəriyyəsinin əsas müddəaları geniş yayılmağa və dil faktlarının yeni koqnitiv yanaşmasında geniş işlənməyə başlamışdır. Koqnitiv elmin metaforasına maraqlı “əsaslı koqnitiv prosesi əks etdirən linqvistik hadisənin təsvir edilməsi ilə bağlıdır” və metafora “dil qlobal xüsusiyyəti, dünya haqqında düşüncə və dünyanın dərk etmək vasitələrindən biri” kimi öyrənilməyə başlayır [24, s.139]. Beləliklə, metaforaya reallığın anlaşılması və strukturlaşdırılmasında mərkəzi rollardan biri kimi baxılırdı.

İnsan şüuru tərəfindən dünyanın dərk edilməsi və qavranmasında əsas rol induksiya və deduksiyaya deyil, analogiyaya ayrılır. İnsan naməlum aləmi məlum olan aləm, abstrak olanı isə konkretlik vasitəsi ilə öyrənir, yəni, biliklərin bir məzmun sahəsindən digərinə köçürülməsi həyata keçirilir. Metafora “insanın bir çox fərdlər və obyekt sinifləri arasında oxşarlığı tapmaq və yaratmaq qabiliyyətinə cavab verir. Bu bacarıq həm praktik, həm də nəzəri düşüncədə böyük rol oynayır” [10, s.15]. Bu nöqtəyi nəzərdən metafora ən vacib analogi proseslərin linqvistik təcəssümü sayılır, çünki metaforanın verbal mövcudluğu yalnızca o zaman mümkün olur ki, metaforalar insan konseptual sistemində mövcuddurlar.

İnsan anlayışında metaforanın analogi mexanizmi, həmçinin, C.Lakoff və M.Conson tərəfindən də qeyd olunmuşdu. Onlar öz nəzəriyyələrinə göstərmişdilər ki, “metaforanın mahiyyəti bir sinifdən olan hadisələrin anlaşılması və yaşanılması digər sinifdən olan hadisələrin terminlərində öz əksini tapır. Bu yolla anlayış metaforik olaraq sıralanmağa başlayır və bunun nəticəsi kimi dil də həmçinin, metaforik olaraq sıralanmağa başlayır” [15, s. 389]. Beləliklə, tam olaraq aydın olur ki, metafora yalnızca iki mənanı bir-birinə birləşdirən məcazi, obrazlı vasitə

deyildir, metafora - əsas mental əməliyyatdır və öz növbəsində iki anlayış sahəsini bir biri ilə birləşdirir və sahənin imkanlarından istifadə etməyə imkan yaradır - yeni sahənin konseptualizasiyası zamanı istifadə edilir.

Metaforik konseptualizasiyanın mexanizmi aşağıdakı şəkildə təsvir edilə bilər: Metaforlaşma mərhələsinə qədər şifahi anlayış mövcud deyildir, lakin onun barəsində müəyyən ilkin biliklər vardır və bu biliklər təqribi olaraq anlayışlar həcmi təsvir etməyə imkan verir. Təyin olunmuş bu ilkin biliklər dil vasitələrinin seçimini müəyyən edir və müəyyən məna parametrlərini təqdim edir. Daha sonra bilavasitə müşahidə olunmayan düşüncə varlıqları metafora vasitəsi ilə daha bəsit və konkret olaraq müşahidə olunan düşüncə varlıqları ilə əlaqələndirilir, müşahidə olunan düşüncə məkanının konseptuallığının bilavasitə müşahidə olunmayanın üzərinə köçürülməsi həyata keçirilir, bu da öz növbəsində bu proses zamanı konseptuallaşdırılır və hazırki linqvistik ümumiliyinin konseptual sistemində daxil edilir.

Konseptual metaforada köməkçi komponent nəinki qeyd olunana ad verir, həmçinin də onun dərk edilməsi, təcrid edilməsi və danışanın nöqtəyi nəzərindən, obyektin vacib tərəflərinə yeni məna əlavə edilməsi üçün əsas sayılır [22, s.70]. Metaforik köçürmə qeyri-iradi olmur, mənbə və məqsəd sahəsində dəyişməz halda mövcud olan müəyyən məzmun mövcuddur.

Metaforanın bütün tədqiqatları bu və yaxud digər halda köçürmə prinsipinə əsaslanır. Hələ Aristotel belə qeyd etmişdir ki, metafora- qeyri-adi bir ismi ya cinsdən növə və yaxud növdən cinsə, növdən növə köçürmək və ya bənzətmə yolu ilə məcazlaşdırmaqdır. Məhz “bu ideyanın detallandırılması – nəyin necə köçürülməsi - metaforaya bir çox yanaşmaların əsasını təşkil edir” [1, s. 55]. Konseptual metafora nəzəriyyəsinə əsasən, “köçürməyə” təcrid olunmuş ad deyil, məhz tam konseptual strukturdur, dilin daşıyıcısının şüurunda müəyyən söz ilə aktivləşir, bu da hazırki konvensional, şərti struktur ilə həmin sözün konvensional, şərti əlaqəsi hesabına baş verir.

Konseptual metaforaya ümumi baxışda həmçinin, həmin xüsusiyyətə diqqət yönəlir. Metafora bir terminin hallarının anlaşılması və hiss edilməsi kimi

müəyyən edilir, “metaforaya ənənəvi yanaşma hallarında baş verdiyi kimi, bu zaman təcrid edilmiş bir obyekt kimi anlaşılmır, məhz real dünyanın bütöv şəkili kimi çıxış edir və bu da öz növbəsində həcmli və çoxaspektli hadisələrin təqdim edilməsi və dərk edilməsində istifadə edilir” [29, s.159].

Konseptual metaforanın özünəməxsusluğu, nəticə etibarı ilə, aşağıdakı hallardan ibarətdir:

“Onun əsasını sözün mənası və obyektiv halda mövcud olan kateqoriyalar deyil, insanların şüurunda formalaşmış konseptlər təşkil edir. Bu konseptlər insanın elə özünü və onu əhatə edən dünyanın xüsusiyyətləri barəsində düşüncələri özündə saxlayır [28, s.52].

Metaforik konseptualizasiyaya abstrakt anlayışlar məruz qalırlar. Ş.Balli yazırdı ki, “biz abstrakt anlayışları hiss anlayışlarının predmetlərinə uyğunlaşdırırıq, çünki bu bizim onları dərk etməyin və başqaları ilə tanış etməyin yeganə yoludur” [11, s.221]. Bu xüsusiyyəti istisnasız olaraq bütün konseptual metaforanın bütün tədqiqatçıları qeyd edirlər. N.D.Arutyunova tamamilə ədalətli olaraq qeyd etmişdir ki, “gözə görünməyən dünyanın” (insanın daxili aləminin), ikincili predikatlar zonasının, yəni, abstrakt anlayışların predikatlarının metaforasız leksikası olmazdı” [10, s. 9].

İlkin olaraq, konseptual metaforanın mövcudluğunun əsas sahəsi qismində yalnızca adi gündəlik sahə qeyd olunurdu. C.Lakoff və M.Conson daima “adi, gündəlik anlayış sisteminin”, “mübahisənin aparılmasının adi yollarının”, “gündəlik təcrübə və davranışların” metaforikliyi barəsində yazırdılar [15, s.387]. Daha sonra aşkar olunmuşdur ki, konseptual metaforanın istifadə sahələri daha genişdir.

V.N.Teliya konseptual metaforanın fəaliyyətinin əsas sahələri kimi aşağıdakıları qeyd edirdi:

Elmi, publisistik nitq və gündəlik - məişət dili, xüsusən də düşüncə, hissiyyat, sosial aksiya, mənəvi və s. sahələr ilə bağlı olan konseptual metaforaları göstərmək olar [26, s.195].

O.Y.Oparina qeyd edir ki, konseptual metaforanın istifadə olunmasının üstün sahələrindən əsas olanları “gündəlik-məişət, ictimai-siyasi və elmi növləri də daxil olmaqla, yəni, “gözə görünməyən dünyanın” obyektlərinin qeyd olunmasında ehtiyac duyulan bütün əsas sahələri göstərmək lazımdır, bu da onların “obyektiv xüsusiyyətlərini” özündə əks etdirir” [22, s. 66].

Konseptual metaforanın bağlı olduğu qeyri-obyektiv varlıqlar sahəsində aşağıdakıları göstərmək olar: insanlara xas olan insan sahəsi, yəni emosiyaların, fikirlərin, fəaliyyət növlərinin; ictimai həyatın hadisələr və proseslər sahəsinin; elm tərəfindən öyrənilən hadisə və proseslərin qeyd edilməsi daxildir.

Artıq C.Lakoffun və M.Consonun işlərində əsas konseptual metaforaların tipologiyası təqdim edilmişdir. Həmin konseptual metaforalar kütləvi olaraq xüsusi və konkret dil materiallarında öz əksini tapan metaforalar yaradılar. Hazırkı təsnifat digər dilçilərin işlərində də öz inkişafını tapır, baxmayaraq ki, “həmin bu tipologiyanın vahid təsnifat meyarları yoxdur, bu səbəbdən də böyük material onun həddləri çərçivəsindən kənar qalır” [18, s.108]. Lakin daha mükəmməl bir təsnifat hələ ki, yaradılmayıb və indiki zamana qədər olan tədqiqatlarda bəzi modifikasiyaları olan aşağıdakı baza metaforaları tipologiyası mövcuddur və bu tipologiya C.Lakoff və M.Consonun işlərinə əsaslanır.

1. Struktur - bir anlayış metaforik olaraq digər anlayışın terminlərində tənzimlənilir. Ayrı-ayrı sahələri digər sahələrin struktur təşkilinin köçürülməsi yolu ilə konseptuallaşdırılır.

2. Oriyentasiya - Digər sistem nümunəsində tam sistemin təşkili. Bu növdə anlayışların bir çoxu məkan oriyentasiyası, “aşağı- yuxarı”, “içəri- çölə”, “ sağ- sol” məkan əks mənaları ilə bağlıdır (sevinc, sağlamlıq, uğur- yuxarı, qəm, xəstəlik, uğursuzluq- aşağı).

3. Ontoloji - Obyekt, əşyalar və substansiyaların terminlərində təcrübənin dərk edilməsidir və bu da öz növbəsində bəzi təcrübə hissələrinin ayrılmasına köməklik edir və yaxud müəyyən vahid tip qismində şərh etməyə köməklik edir (inflyasiya- bu mahiyyətdir, psixika- zərif predmetdir).

4. Rabitə kanalları metaforası - prosesi mənaların hərəkətlərinin kommunikasiya prosesi kimi təqdim edir və bu proseslər dil ifadələrini danışan və dinləyəni bağlayan kanal üzrə zənginləşdirir.

5. Konstruksiya metaforaları - iri nitq əsərlərinin daha kiçik “bilik”-mənalardan “konstruksiyasını” təqdim edir.

6. Konteyner - mənaları konkret dil vahidlərinin dolğunluğu qismində təqdim edir.

Metaforik konseptualizasiya zamanı eyni “düşüncə məkanları” bir və yaxud bir neçə konseptual metafora vasitəsi ilə təqdim edilir. Məsələn, insanın, bitkinin, evin, aynanın, musiqi alətinin ruhu olur və bu heç də konseptual metaforaların tam siyahısı sayılmır. Nəticədə dərk edilən obyektin müxtəlif tərəflərinin eksplikasiyası baş verir. Bu da onun vacib xüsusiyyətlərini ayırmağa və onun tam obrazını yaratmağa köməklik edir.

Konseptual metafora nəzəriyyəsində vacib mənə kəsb edən məsələlərdən biri də metafora və mədəniyyətin əlaqəsidir. Bu problemin iki aspekti var. Birincisi, metaforanın mədəni dəyərlər ilə bağlılığı. C.Lakoff və M.Conson öz işlərində qeyd etmişdilər ki, “həqiqətən mövcud olan və mədəniyyətdə özünə kök salmış dəyərlər metaforik sistem ilə uyğunlaşırlar”. Bu arada mədəni dəyərlər bir-birindən ayrı, təcrid olunmuş mövcud deyillər, məhz metaforik anlayışlar ilə birlikdə razılaşdırılmış sistem yaratmalıdırlar. Bu hadisə bizim həyatımızın axıb-keçdiyi aləmdə baş verməlidir [15, s. 405].

İkincisi, konseptual metaforaların universallığı problemidir. Öncədən qeyd etdiyimiz kimi, M.Conson və C.Lakoffun işlərində heç də bütün mədəniyyətlər “aşağı-yuxarı” şkalası üzrə oriyentasiya üzrə prioritetləri ayırd eləməirlər. Elə mədəniyyətlər var ki, onlarda tarazlıq və yaxud nisbi olaraq mərkəzə yaxın yerləşmə ən vacib rollardan birini oynayır. Bu hal həmin müəlliflərə imkan yaradır ki, aşağıdakı nəticəyə gəlsinlər:

- əsas oriyentasiya şkalası bütün mədəniyyətlər üçün ümumi sayılır, lakin konkret anlayışlar üçün qəbul edilmiş oriyentasiya növləri, prioritetləri nöqtəyi nəzərindən oriyentasiya prinsipləri “ bir mədəniyyətdən digər mədəniyyətə keçir”.

Sonda, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əsaslı konseptual metaforalar əhəmiyyətli dərəcədə universaldırlar (məsələn, konteyner metaforası), lakin daha xüsusi xarakterli, onların əsasında yaranan metaforalar bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Beləliklə, konseptual metafora nəzəriyyəsində metaforanın müəyyən linqvistik mədəniyyət icmasının dərk edilməsi barəsində müddəa inkişaf edir. Metaforik strategiyalar abskrakt kateqoriyaların dərk edilməsi vasitəsinin mədəni ənənələrini özündə əks etdirir. Həmin kateqoriyaların mövcudluğu müxtəlif ekstralingvistik faktorlar ilə şərtləndirilir (ərazi, iqlim, sosial) və bu faktorlar konkret dil kollektivi üçün tipikdirlər. Konseptual metafora digər metaforalar kimi obraz mərhələsindən keçir. Onun fərqi yekun nəticədən ibarətdir, “o obrazlılıqdan azad olmağa çalışır”. Konseptual metaforanın bu xüsusiyyətləri, həmçinin, O.N.Laqutanın işlərində də öz əksini tapır. Onun müşahidələrində qeyd olunub ki, “konseptin formallaşması başa çatdığı zaman konseptual səviyyədə metaforiklik başa çatır” [18, s. 106]. Bu da öz növbəsində tədqiqatçılara belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir: konseptual metafora nəzəriyyəsi, ilk öncə, dilin gündəlik istifadəsinin əsasını təşkil edən konseptlərin dərin köçürülməsinin qarşıya çıxarılmasını qarşısına məqsəd qoyub, bu da bizim tərəfimizdən fiqural deyil, məhz hərfi anlamda dərk edilir.

Beləliklə, konseptual metafora nəzəriyyəsi koqnitiv tədqiqatın aktiv surətdə işlənən və tədqiq edilən sahələrindən biridir. Konseptual metafora və onun dildə və nitqdə istifadə edilməsi haqqında məsələnin qoyuluşu insanın düşüncə prosesləri sahəsində ciddi tədqiqatların başlanmasına imkan yaradır. Metafora düşüncə və dünyanın dərk edilməsi alətidir, o dəyərlərin fundamental mədəni dəyərlərini əks etdirir. Çünki o milli mədəni dünya görüşünə əsaslanıb. Məhz metafora aktiv surətdə dünyanın fərdi modellərinin formalaşdırılmasında aktiv iştirak edir, insanın mental və hisslər obrazlı sistemlərinin inteqrasiyasında vacib rol oynayır, o cümlədən, dilin, düşüncənin və qavrayışın təsnifatının açar elementlərindən biri sayılır. Koqnitiv linqvistik və linqvistik mədəni fenomene qarşı yönəlmiş diqqət ilə şərtlənir.

1.2. Metaforanın təsnifatı

Bugünkü metafora tədqiqatlarında əsas sual metaforaların sosial realıqla necə əlaqəsi və idrak proseslərində hansı funksiyaları yerinə yetirməsidir. 1960-cı ildə Amerikan filosofu Maks Blek bu suallardan irəli gələn nəzəriyyələri üç əsas arqument xəttinə təsnif edən ilk metafora nəzəriyyəçilərindən biri oldu: əvəzetmə, müqayisə və qarşılıqlı təsir nəzəriyyələri. Əvəzetmə nəzəriyyəsi metaforaya sırf linqvistik səviyyədə baxır və aktual olanın qeyri-əsasən (metaforik) terminlə əvəz edilməsinin yalnız bəzək üçün istifadə edildiyini vurğulayır. Ancaq bu nəzəriyyələr elmdə və ya fəlsəfədə istifadə olunan metaforaları izah etmir. Metaforik ifadələr çox vaxt hərfi termini olmayan şeyləri və ya prosesləri təsvir etməyə xidmət edir. Müqayisə nəzəriyyəsi həm də hərfi sözün həqiqi olmayan terminlə ifadə edilməsindən ibarətdir. Amma metaforanın gətirdiyi müqayisə elementinə diqqət yetirməklə söhbətin varlıqdan yox, oxşarlıqların yaradılmasından getdiyi vurğulanır. Qarşılıqlı təsir nəzəriyyələri isə metaforik köçürmənin yaratdığı assosiasiyaları və idrak proseslərini nəzərə alaraq, metaforanın linqvistik ölçüsündən kənara çıxır. Onlar nəinki yeni mənalar yaradır, həm də evristik (bilik yaradan) funksiyaya malikdir. Bu, xüsusilə elm və fəlsəfədəki metaforalara aiddir, çünki bunlar orada həm “metaforik-analoji strukturlaşdırılmış biliklərin nəticəsi və göstəricisi” kimi, həm də “yaşayış mühitinə nəzər salmaq üçün göstərişlər” kimi qəbul edilməlidir [30, s. 285].

Azərbaycan dilində metafora əşya və hadisələr arasında müxtəlif cəhətlərə görə oxşarlıq, bənzəyiş əsasında yaranır. Mövcud təsnifatları nəzərə almaqla metaforanı aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Xarici əlamətə görə oxşarlıq əsasında yarananlar:

- a) forma oxşarlığı;
- b) rəng oxşarlığı.

2. Daxili əlamətə görə oxşarlıq əsasında yarananlar:

- a) keyfiyyət oxşarlığı;
- b) xüsusiyyət oxşarlığı.

3. Hərəkət oxşarlığı əsasında yarananlar;
4. Ses oxşarlığı əsasında yarananlar;
5. Funksional oxşarlıq əsasında yarananlar yarananlar [6, s. 25].

Filologiya elmində metafora 2 cür təsnif olunur:

- 1) ümumişlək metafora;
- 2) üslubi və ya poetik metafora.

“Sözün məcazi mənasından törənmiş, lakin artıq sabitləşmiş, bir sıra hallarda isə terminə çevrilmiş metaforalar ümumişlək hesab edilir. Məsələn, *dağın ətəyi, çayın qolu, ağacın başı, çəkmənin burnu, ay doğub, tufan qopub (dava, mərəkə mənasında), tülkü, it, aslan, ilan adam* haqqında və sair bu cür metaforalar ümumxalq xarakterə malikdir.

Üslubi, yaxud poetik metafora isə sırf bədii dilin məhsuludur. O, üslubi məqsədə müvafiq bədii əsərdə əmələ gəlir və bədii üslubun malı olaraq qalır. Adətən, bu cür metaforalar danışmaq dilində işlənmir. Çünki onların burada işlənməsi “sadəcə olaraq komik təsir bağışlar” və onlar danışmaq nitqinin dəqiqliyini və aydınlığını poza bilər. Əksinə, yüksək obrazlılığa malik poetik metaforanın bədii dildə aktivliyi dərhal hiss olunur. Çünki poetik metafora bədii üslubun ən qüvvətli bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsidir. Məhz ən təsirli bədii lövhələr və qəhrəmanların ən parlaq təsviri bədii əsərdə poetik metafora vasitəsilə yaradılır. Bundan başqa, metafora bədii əsərin dilini ifadəli, təsirli, mənalı etməklə yanaşı, məzmunun obrazlı və yığcam şəkildə açılışında böyük rol oynayır, dinləyicinin (yaxud oxucunun) estetik zövqünü oxşaya bilər. Çünki “poetik metafora birinci növbədə estetik elementdir, bədii sistemin elementidir”. Poetik metafora fərdi bədii üslubu fərqləndirən ən qüvvətli amildir.

Poetik metafora obrazlı təfəkkürün bəhrəsidir. Onun əmələ gəlməsi dialektik xarakter daşıyır. Poetik metafora varlığın obrazlı dərk edilməsi zamanı hissi duyğular və məntiqi qavranışın dialektik vəhdəti nəticəsində meydana çıxır. Obrazlı təfəkkürün sahibi olan yazıçı bəzən elə obyektlər arasında əlaqələrin olduğunu duyur və dərk edir ki, bu adi təfəkkür üçün mümkün deyil. Həmin obyektlər əksərən mücərrəd və konkret anlayış bildirən əşya və hadisələrin adıdır.

Yazıçı mürəkkəb fəlsəfi ümumiləşdirmələr əsasında həmin əşyaları bir - birilə bağlayır və əlaqələndirir. Bunun nəticəsində obrazlı və təsirli löhvələr yarada bilir. Fikrimizi xalq şairi R.Rzanın poeziyasından aldığımız aşağıdakı bədii parça vasitəsilə aydınlaşdıraq:

Əlində qanlı qılınc

Ölkədə gəzir ölüm.

Onun dodaqlarına

Mixlanmışdır bu soyuq.

Göründüyü kimi, sənətkar müharibənin dəhşətli təsvirini vermək, ölümün müdhiş obrazını yaratmaq məqsədilə poetik üslubi metaforalardan istifadə etmişdir. Poetik metafora yazıçıya yığcam və obrazlı şəkildə ən mürəkkəb və mücərrəd anlayışlara konkret məna verməyə, onları əyaniləşdirməyə kömək etmişdir [2, s.109-110].

Elmi ədəbiyyata olan baxış belə bir nəticəyə gəlməyə köməklik edir ki, metaforaların tipologiyası müxtəliflik prosesinin metaforizasiyasının əsasında olan məhdud əlamətlər toplusuna əsaslanır. Belə ki, V.P.Moskvin “təsnifat parametrlər sistemini müəyyən edən dörd əsas halı” vurğulayır: məzmun və ifadənin planının özünə məxsusluğu, kontekstdən çox güclü şəkildə asılılığı, həmçinin, metaforik əlamətin funksional spesifikasiyası”. Seçilmiş parametrlər uyğun olaraq, semantik, struktur və funksional təsnifatları qeyd etmək olar [21, s. 65].

Semantik (məzmun, məna) təsnifat köçürmə subyekt (əsas və köməkçi) və köçürmə forması (tipi) kimi parametrlərin istifadəsinə əsaslanır. Subyektə görə təsnifat zamanı V.P.Moskvin antropomorf (ay gülümsəyir), animalistik (küləyin ulaması), maşın (idarəetmə cihazı), floristik (hakimiyyət şaxələri, budaqları) və məkan (ruhun genişləyi) metaforalarını ayırır [21, s.87].

Q.N. Sklyarevskayanın təklif etdiyi metaforik köçürmə tipi (formasını) üzrə təsnifat variantı da diqqəti çəkir. Əşyadan əşyaya köçürmə, əşyadan insana köçürmə, əşyadan fiziki aləmə, əşyadan fiziki dünyaya, əşyadan ruh dünyasına, əşyadan abstraksiyaya, heyvandan insana, insandan insana, fiziki aləmdən ruh aləminə köçürmə və s. [25, s. 80].

Bundan əlavə V.Q.Qakin metaforizasiya proseslərinin köçürmə tipi üzrə qurulmuş tipologiyası da məlumdur və 77 yarım tiptən ibarət olan və həmin prinsip üzrə inkişaf etdirilmiş Z.Y.Petrovanın metaforaların genişləndirilmiş təsnifatı da diqqətimizi cəlb edir.

Y.İ.Levinin konsepsiyası struktur təsnifatının tipik nümunəsi qismində formal əlamətə əsaslanan variantı da nəzərdən keçirir. Buradan irəli gələrək metaforanın aşağıdakı növlərini ayırmaq olar:

- Müqayisə metaforaları, iki üzvlü variant sayılırlar və bu zaman metaforanın ikinci üzvü ziyəlik halda olur və müqayisəyə transformasiya edə bilər;
- Tapmaca metaforaları - bu zaman obyekt ya digər obyektin adı ilə adlanır, ya da perifrastik olaraq təsvir edilir;
- Bir obyektə digər obyektin xüsusiyyətlərini aid edən metaforalar (zəhərli baxış) [19, s. 293].

Funksional təsnifat məqsəd kimi əlamətə əsaslanır, bununla da metafora nitqimizdə istifadə edilir. Bu təsnifatlar öz aralarında ayrılmış, qeyd edilmiş funksiyaların miqdarına görə fərqlənirlər [23, s. 54].

Məsələn, N.D.Arutyunova aşağıdakı dörd metafora tipini qeyd edir:

- *Nominativ* (predikativ) - bir deskriptiv mənanın digəri ilə əvəz olunması;
- *Obrazlı* - eyniləşdirən mənanın predikativ mənaya köçürdülməsindən yaranan və əsas məqsədi əşyanın xarakteristikasını göstərməkdir;
- *Koqnitiv* - predikativ sözün uyğunluğunun yerdəyişməsi nəticəsində qarşıya çıxır;
- *Ümumiləşdirən* - koqnitiv metaforanın yekun nəticəsi sayılır və məntiqi ardıcılıqlar arasında sözün leksik mənasındakı sərhədləri silir [10, s.366].

Bunlardan əlavə metaforalar sadə və mürəkkəb olmaqla iki cür təsnif olunur. Ədəbiyyatda sadə metaforanı leksik metafora da adlandırırlar.

Tədqiqatlar göstərir ki:

- 1) lüğət tərkibinin yalnız müəyyən qrup sözləri semantikasına görə məcazlaşmış metafora bilər;

2) Həmin metaforaların bir hissəsi canlı danışıqda, həm də bədii ədəbiyyatda istifadə edilə bildiyi halda, başqa bir hissə yalnız bədii əsərlərdə işlənir. Metaforanın hər iki növ qüvvətli təsviri və bədii təsvir vasitəsi kimi çıxış edir;

3) Metaforalardan bir hissəsi xarici ekspressiya, digər bir qismi isə mənfi ekspressiya ifadə edir. Lakin bəzən situasiya ilə bağlı olaraq metaforanın semantikasi dəyişir, müsbət mənəli metafora mənfi, məzmunca mənfi mənə ifadə edən metafora isə müsbət çalarlıqlar bildirməyə başlayır. Həmin hal özünü əsasən ironik-ekspressiv tonun gücləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq göstərir. Odur ki, metaforaların bu səpkidə qruplaşdırılması bir qədər şərti xarakter daşıyır;

4) Metaforaların bir qismi (məs: *pələng, canavar, kəklik, sona, mirvarid, ipək, atlas, ulduz, əjdaha* və s.) qiymətverici funksiya daşdığı halda, başqaları (məs: *qış, bahar, tufan, səhər, gecə* və s.) əsasən rəmz funksiyasında çıxış edir;

5) Əslində sinonim olmayan maddələrin bir hissəsi metafora funksiyasında sinonimləşir. Məsələn, *səhər, sabah, gündüz, bahar, yaz* kimi metaforalar xoşbəxtlik, azadlıq kimi mənalar ifadə edəndə sinonim cərgə təşkil edir. *Qış* və *gecə* metaforası da pis gün anlayışı bildirəndə bir sinonim sırada birləşir. *Fırtına, təlatüm, boran, qar, çovğun* sinonim cərgə metafora vəzifəsində *zülmət, duman* kimi sözlərlə sinonim münasibətlərə girişir [2, s.122-123].

V.N.Teliyanın geniş yayılmış və hərəkəyə məlum olan metafora təsnifatı da funksional meyara istinad edir. Bu arada eyniləşdirən metaforanın (indikativ) funksiyası obyektin təsvirindən ibarətdir, məcazi metafora isə estetik funksiyanı yerinə yetirir [26, s.176].

Metaforaların yaranmasında əsas nitq hissələri əsas rol oynayır. Bu baxımdan metaforalar morfoloji quruluşuna görə üç cür təsnif olunur:

1. substantivische Metaphern- ismi metaforalar;
2. adjektivische Metaphern- təyini metaforalar;
3. verbale Metaphern- feli metaforalar [37, s. 29].

İsmi metaforalar bütün nümunələrin ən çoxunu təşkil edir. İsmi metaforaların funksiyası məlumatı alıcıya daha effektiv çatdırmaqdır. Bu metaforalar xüsusilə

təsirlidir, göndərəninin istədiyi məlumatı və nöqteyi-nəzərini vurğulayır və bununla da dinləyicinin və oxucunun diqqətini cəlb edir:

- *əbədi xəyal*;

- *həyat çiçəyi* və.s.

Sifətlərin metaforlaşması bədii dili zənginləşdirən əsas məsələlərdən biridir. Onlar kiçik bir qrupu təşkil edir. Sifət metaforaları daha çox isimlərlə işlənir. Onlar xassələri təyin edirlər və yeni təsir bağışlayır. Sifət metaforaları insanı və ya əşyanı səciyyələndirir, yeni məzmun verir, deyilənləri daha informativ və başa düşülən edir.

mandelförmiges Augen

- *badamı gözlər*;

süßes Lächeln

- *şirin təbəssüm*;

bittere Worte

- *acı sözlər* və.s.

Feili metaforlar ətraf mühitə və insan fəaliyyətinə aktiv təsir edir. Bu yolla, oxucu və dinləyici cümləyə mətnin normal başa düşülməsindən fərqli köçürülmüş mənə verməyə məcbur olur.

die Blätter flüstern

- *yarpaqlar pıçıldaşır*;

die Sonne lächelt

- *günəş gülümsəyir* və.s.

Metaforanın əmələ gəlməsi müxtəlif yollarla mümkün olur. Həmin müxtəliflik metaforanın rəngarəng formalarının meydana çıxmasına səbəb olur. Belə ki, bənzəyişin xarakterindən asılı olaraq metaforanın cürbəcür növləri əmələ gəlir. Metaforanın ən geniş yayılmış formaları əşya və hadisələr arasında mümkün olan aşağıdakı bənzəyiş əlaqələri nəticəsində yaranmışdır:

1) zahiri cəhətdən oxşarlıqla əlaqədar əmələ gələn metaforalar. Məsələn, insana aid cəhətlərin adi oxşarlıq nəticəsində başqa əşyaların üzərinə köçürülməsi: *qabın boğazı, ayaqqabının burnu, çayın qolu, südün üzü* və s.;

2) daxili əlamətlərinə görə oxşarlıq nəticəsində əmələ gələn metaforalar: məsələn, *tülkü, maral, aslan, canavar, quzu, göyərçin, sona* və sairə heyvan və quş adları insan üzərinə köçürüldükdə həmin sözlər metaforaya çevrilir;

3) insan və ümumiyyətlə canlılara məxsus hərəkətlər əşyaların üzərinə köçürüldəndə metafora əmələ gəlir. Məsələn: *ölüm gəzir, fikir doğulur, işlər axsayır, ay doğur* və sairə;

4) əksinə, bütün feillər cansız əşyalar bildirən isimlərə birləşib onları canlandırır. Məsələn, *adam quruyub, insan kök salır* və s. Bu cür məcazlara dilçilikdə frazeoloji metaforalar da deyilir [3, s.16].

Əsrin əvvəllərində ən məhsuldar və inkişaf edən metaforanın koqnitiv nəzəriyyəsi olub. Amerikalı tədqiqatçılar C.Lakoff və M.Conson metaforanı ətraf aləmin idrak aləti qismində qəbul edir. Onların təqdim etdiyi metaforaların təsnifatında kateqoriyaların əhatə dairəsinin müəyyən edilməsində aydın formal əlamətlər yoxdur, onun pozulması nəticəsində metafora yaranır. Formal tərəfin zəif ifadəsi metaforaların koqnitiv təsnifat daxilində paylanması subyektiv xarakterinə gətirib çıxarır. Koqnitiv yanaşma çərçivəsində təqdim olunan təsnifat psixoloji kateqoriyalara əsaslanır, semantik xarakter daşıyır. Onlar üç metafora tipini ayırırlar:

1. Oriyentasiya metaforaları - məkanda oriyentasiyaya əsaslanır. Oriyentasiya metaforasında bütöv bir anlayışlar sistemi hansısa başqa sistemin xətti ilə təşkil edilir. Bu anlayışların əksəriyyəti “yuxarı-aşağı”, “daxili-xarici”, “dərindən-dayaz”, “mərkəz-periferiya” kimi əksliklərə əsaslanan məkan oriyentasiyaları ilə əlaqələndirilir. Hazırda bu cür məcazlar tez-tez işlədildiyi üçün obrazlılığını itirmiş, lüğətlərdə qeyd olunan oturuşmuş ifadələrdə daha çox işlənir.

2. Ontoloji metaforalar - nominasiyaya, qiymət kəmiyyətinə, istinada əsaslanır. Ontoloji metaforalar bir fenomeni, onun kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini təyin etmək üsuludur. Bu qrupun metaforaları hadisələri, hərəkətləri, məşğuliyyətləri və halları dərk etmək üçün istifadə olunur. Onlar obrazlı şəkildə real vəziyyətləri simulyasiya edirlər. Hadisələr və hərəkətlər məcazi olaraq obyekt kimi dərk edilir.

3. Struktur metaforaları - təcrübə ilə sabitlənmiş hadisələr arasında sistematik korrelyasiyada ifadə olunurlar.

Beləliklə, koqnitiv yanaşmanın nümayəndələri J.Lakoff və M.Conson metaforizasiyanın səbəblərini təkcə estetik mülahizələrlə izah etmir, həm də metaforik ifadənin şərh prosesinin necə baş verməsi sualını cavabsız qoymurlar. Və yuxarıdakı təsnifata görə, qeyd etmək lazımdır ki, metafora köhnənin prizmasından çıxarış bilikləri əldə etmək üsulu kimi çıxış etmir, özü də toplanmış təcrübə əsasında şərh olunur. Bütün göstərilənlər metaforaların müxtəlif prinsiplər üzrə təsnif edilməsi barəsində nəticəyə gəlməyə köməklik edir. Buna baxmayaraq, bütün məlum təsnifatların hər biri bu və yaxud digər hallarda metaforanın funksiyalarına və onun strukturuna əsaslanır.

Gündəlik həyatda metaforalara müxtəlif vəzifələr qoyulur, onları iki funksiyada ümumiləşdirmək olar: Metaforalar bilik yaradır, istər yeni sözlərin formalaşmasında, istərsə də yeni faktların qavranılmasında və ünsiyyətində, perspektivin dəyişməsində, pedaqoji sahədə məlum faktların ünsiyyəti və ya fərdi şəkildə mürəkkəb duyğuların formalaşması ortaya çıxır. Və metaforaların sosial funksiyası var ki, onlar ümumi çərçivəyə istinad edirlər.

Metaforalar qarşılıqlı əlaqəni idarə edir, çünki onlar şüurlu və ya şüursuz şəkildə iştirak edənlərin öz imicini çatdırırlar. Bu, diferensiaslaşmanın və alternativ fəaliyyət formalarının qarşısını alır. Beləliklə, metaforalar şüurlu şəkildə istifadə edildikdə manipulyasiya məqsədinə də xidmət edə bilər.

Metaforalar ünsiyyətdə bir şeyi başqa bir şeylə müqayisə edərək təsvir etmək və ya izah etmək üçün istifadə olunur. Metaforalar bir neçə funksiyanı yerinə yetirir:

- insanlara tanış olmayan anlayışları canlı şəkildə təsəvvür etməyə kömək edir;
- tanış olmayan vəziyyətləri mənalı izah edir;
- insanın yazısına və ya söhbətinə rəngarənglik və maraqlı əlavə edir;
- oxuculara və tamaşaçı üzvlərinə təsir edir.

Metafora reallıq obyektlərini dərk etmək, onlara ad vermək, bədii obrazlar yaratmaq və yeni mənalar yaratmaq, idrak, nominativ, bədii və məna yaradan

funksiyaları yerinə yetirmək üçün əsas üsullardan biridir. Metaforaların minillik tədqiqi tarixinə baxmayaraq, hazırda metaforanın dil funksiyalarının siyahısı məsələsində heç bir əminlik yoxdur. Əksər tədqiqatçılar yalnız üç pragmatik funksiyayı fərqləndirirlər: məlumat, təsir və xarakterizə. Bununla belə, metafora funksiyalarının sayı daha geniş və müxtəlifdir. Metaforanın pragmatik funksiyalarının diapazonu dilin kommunikativ funksiyaları ilə bilavasitə bağlıdır. Dilin əsas kommunikativ funksiyası - ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etmək, müxtəlif növ məlumat ötürmək, dinləyiciyə təsir etmək - diapazonu kifayət qədər geniş olan və konkret ünsiyyətdən fərqli olan ikinci dərəcəli funksiyalar toplusu vasitəsilə həyata keçirilir.

N.D.Arutyunova, Q.N.Sklyarevskaya, V.K.Xarçenko tərəfindən işlənib hazırlanmış metaforanın funksiyalarının bir neçə təsnifatı mövcuddur. Hazırkı tədqiqat işimizdə biz qısa olaraq V.K.Xarçenko tərəfindən təklif olunmuş təsnifatı nəzərdən keçirək. Bu təsnifatı daha tam və metaforanın daha çox aspektlərinə toxunan bir təsnifat sayılır. Hazırkı təsnifatın müəllifi, öz növbəsində, onu yaradan zaman “metaforanın və onun iyerarxiyasının funksiyalarının hərtərəfli göstərilməsini” məqsəd olaraq qarşısına qoyur və maksimum olaraq ya tam şəkildə qeyd olunmamış, ya da tam şəkildə tədqiq edilməyən funksiyalara diqqət yetirir” [27, s. 34].

Müəllif müxtəlif funksiyalara diqqət ayırır və onların bəzilərini, belə desək, “funksiya siniflərində” birləşdirir. Beləliklə, qruplaşma təklif edilmiş təsnifatın şərtiliyi və sxemləşdirilməsi prinsipinə əsasən həyata keçirilir. Belə ki, mətn yaradan, janr yaradan, evristik, izahlı, emosional - qiymətləndirən, etik, auto suqgestiv, kodlaşdıran, konspirasiya edən və nominativ, informativ, mnemonik, stil yaradan, oyun və ritual funksiyalarını ayırır və onları öz mənə uyğunluqları prinsiplərinə əsasən funksiyaları birləşdirirlər.

Məsələn, metaforanı evristik məqsədlə işlədilməsi özünə nəyisə izah etmək sayılır, izahlı funksiya isə digərinə izah etmək sayılır. Kodlaşdıran funksiya-metafora pərdəsi arxasında özünə xas bir şeyləri gizlətmək olduğu təqdirdə, konspirasiya edici funksiya isə digərlərindən gizlətməyi nəzərdə tutur. Emosional-

qiymətləndirici və etik funksiyalar - bu metafora vasitəsi ilə digərlərinə təsir etmədir, auto suqgestiv funksiya isə özü danışana təsiri nəzərdə tutur [27, s.36].

Metaforanın funksiyaları məcazi, ikincili mənada işlənən sözlərin funksiyaları sayılırlar. Yuxarıda göstərilən funksiyaların hansı mənani kəsb etdiyinə nəzər yetirək:

- Nominativ- metaforanın adlarda olan funksiyasıdır, tədqiqat üçün çox geniş material sayılır və bu funksiya vasitəsi ilə bitkilərə (zəncirotu, çoban yastığı, dəvədabanı) adlar verilir.

- İnformativ funksiyada metaforik informasiyanın xüsusiyyətlərini özündə cəmləyir. Metaforanın informativ funksiyası dedikdə, baş verən hadisələr və s. haqqında danışan tərəfindən hər hansı məlumatın ötürülməsi başa düşülür. Koqnitiv məzmunuz heç bir metafora yoxdur, üstəlik, metafora yeni informasiyanın istehsalı, keyfiyyətə yeni biliklərin mənimsənilməsidir. Metafora nitqin strukturunun minimuma endirilməsi, nitqi dinamikləşdirməyin yollarından biridir ki, bu da deyim prosesini sürətləndirir. Metafora eyni vaxtda bir neçə növ məlumat daşıyır: birincisi, nitq mövzusu haqqında rəşional məlumat, ikincisi, qiymətləndirici məlumat - natiqin nitq mövzusunə verdiyi qiyməti əks etdirir, üçüncüsü, praqmatik məlumat - danışanın kommunikativ münasibəti haqqında məlumat verir.

- Mnemonik funksiya ondan ibarətdir ki, metafora məlumatın daha yaxşı yadda saxlanmasına kömək edir.

- Bədii ədəbiyyatda istifadə edilən metaforalar, mətn yaradan funksiyaya malikdirlər. Metaforanın mətn əmələ gətirmə xüsusiyyətləri onun motivasiya, genişləndirmə, yəni izah etmək və davam etdirmək qabiliyyətidir. (Yedigeyin ruhu oyandı, havalandı və inildədi və bir anlıq onun qarşısında dünyanın bütün qapıları açıldı- sevinc, qəm, düşüncə, müəmmalı istəklər və şübhələr; Ç.Aytmatov “Gün var əsrə bərabər”).

- Stil yaradan və janr yaradan funksiyalar isə mətn yaradan funksiyadan törəyən funksiyalar sayılır və metaforanın bədii əsərin müəyyən janr və stilinin yaranmasında iştirak edən funksiyalarını özlərində əks etdirirlər. Ümumiyyətlə

qəbul edilir ki, janr və üslub arasında birbaşa əlaqə var. Doğrudan da, tapmacalar və atalar sözləri, qəsidələr, lirik şeirlər üçün metafora demək olar ki, məcburidir. Aristotel tapmacanı yaxşı işlənmiş metafora adlandırdı.

- Evristik və yaxud axtarış funksiyası izah edici funksiyaya yaxındır. Hər iki funksiya məndə olan metaforanın əsasına qoyulmuş müəyyən gizli mənanı tapmağa, ayırmağa və izah etməyə köməklik edən xüsusiyyətləri göstərir.

- Metaforanın emosional - qiymətləndirici, etik və auto suqgestiv funksiyaları qiymətləndirilməni və tərbiyəni müəyyən mənada özündə əks etdirir. Emosional və qiymətləndirmə funksiyası ondan ibarətdir ki, metafora nitqin ünvanına təsir etmək üçün vasitədir. Mənalarnın inkişafı eyni reallıqların, denotasiyaların, anlayışların adlarının müxtəlifliyini çoxaldır, onların xüsusiyyətlərinin dərinləşməsinə kömək edir, ifadəni gücləndirir, yeni qiymətləndirmə məqamları gətirir. Metaforik mənada emosional qiymətləndirmə, ilk növbədə, obyektin özünün xüsusiyyətlərindən qaynaqlanır.

- Kodlaşdıran funksiya, yuxarıda da deyildiyi kimi, metafora pərdəsi arxasında özünə aid nələrisə gizləmək, saxlamaq istəyir, konspirasiya funksiyası isə - başqalarından gizlətmək üçün istifadə edilən funksiya sayılır.

O, artıq ahıl yaşdadır.

- Metaforanın oyun və ritual funksiyaları istifadə situasiyasına görə digərlərindən fərqlənirlər. Metaforalar tez-tez dil oyunları formasında istifadə edilirlər: *zarafatlar, tapmacalar, təbrik, rəğbat hislərini bildirmək* və s.

Bu funksiyalarda ümumi məqsəd, dinləyicini məlumatı qavramağa təşviq etmək, onun psixikasının intellektual və ya emosional-iradi tərəfinə təsir göstərməkdir. Məlumdur ki, şüur iki komponentdən ibarətdir: bir-biri ilə əlaqəli olan məntiqi (informasiya) və emosional-iradi. Tamaşaçılara təsir etmək lazım olan situasiyalarda metaforanın tez-tez olmasının səbəbi, artan təsviri və açıq-aydın emosional-qiymətləndirici komponenti sayəsində metaforanın emosional girişi ilə şüurun məntiqi hissəsinə təsir etmək imkanındadır.

Metaforalar bədii dildə bəzi funksiyaları yerinə yetirir ki, bunlar da yazıçının yaradıcılığından və üslubundan aslıdır. Metafora yazıçının mövqeyini

müəyyənləşdirmək funksiyası daşıyır. Bədii əsərdə yazıçı cəmiyyətdə olan hadisələrə münasibətini daha obrazlı şəkildə ifadə edərkən metaforanın imkanlarından yararlanır [6, s. 164].

Bunlarla yanaşı metafora müraciət, əzizləmə, oxşama, nəvaziş funksiyalarını yerinə yetirir. Gündəlik nitqimizdə və bədii yaradıcılıqda tez-tez istifadə olunan gülüm, sonam, baharım, çiçəyim və.s kimi sözlər məcazi mənada uşaqlara, qadınlara mehriban münasibəti ifadə edir [6, s.165].

Bədii əsərlərdə metafora həm də rəmz funksiyasında çıxış edir. “Xüsusən lirik və yüksək pafoslu romantik əsərlərdə bu cür istifadə daha çox mümkün olur. Həmin metaforanın meydana çıxması müəyyən obrazlar və hadisələr haqqında abstrakt anlayışlar vasitəsilə məlumat verildə özünü göstərir. Rəmz funksiyasında çıxış edən metafora yazıçıya subyekt və obyekt haqqında canlı təsəvvür yaratmağa kömək edir” [6, s.166].

Xalqımızın vüqarı,

Dilimizin şüarı,

Ömrümüzün baharı...(M.Seyidzadə).

Xüsusi isimlərin məcazlaşması yolu ilə yaranan metaforik adlardan bədii əsərlərdə üslubi məqsədlə istifadə olunur. Səma cisimləri, gül-çiçək, heyvan və quş adları bu və ya digər obraza aid edilərkən, həmin obrazın səciyyəvi cəhətləri, psixologiyası, obrazlar sistemindəki mövqeyi nəzərə alınır.

Qadın obrazlarına zərifliyin və gözəlliyin rəmzi olan Qızılıgül, Gülcəhan, Gülbəniz, Çiçək, Reyhan, Qərənfil, Süsən, Yasəmən, Bənövşə, Nərgiz kimi gül-çiçək, Durna, Sona, Qumru, Maral kimi quş və heyvan adları verilir.

Bədii əsarə ad seçərkən yazıçılar metaforadan da istifadə edirlər. Çünki metafora əsərin ümumi məzmununu yığcam şəkildə əks etdirmək, oxucuda müəyyən təsəvvür yaratmaq imkanına malikdir: “Dumanlı” (M.S.Ordubadi), “Böyük dayaq”, “Pərvanə” (M.İbrahimov), “Ayrılan yollar” (İ.Şıxlı) və s. [6, s, 167].

Linqvistik ədəbiyyatda metaforanın funksional tərəfinin nəzərdən keçirilməsi ənənəvi olaraq onun mətn və dil sistemində məqsədi və rolunun müəyyən edilməsi

ilə bağlıdır. Metaforik funksiyaların təsvirinə iki yanaşma var, onların hər biri öz analiz vahidi ilə işləyir:

1) təhlil vahidi kimi dil vasitəsi və nitq obrazı kimi metaforanı seçən leksikoloji funksiya;

2) mətnin qurulması vasitəsi kimi metaforizasiya fenomeninə istinad edən mətn mərkəzli funksiya.

Mətn mərkəzli yanaşma, öz növbəsində, metaforanın obrazlı-evristik potensialının mətndə reallaşdırılması ilə bağlı funksiyaları ön plana çıxarır. Bu funksiyalara aşağıdakılar daxildir: mnemonik, izahedici funksiyalar, eləcə də məlumatın ifadəsi üçün resurslara qənaət funksiyası, metaforanın təkcə bəzək vasitəsi kimi deyil, həm də reallıq hadisələrinin izahı kimi xidmət etmək qabiliyyətini vurğulamaq; metaforanın üslub, janr və mətn əmələ gətirmə, kodlaşdırma, avtomatik təklif funksiyaları.

II FƏSİL

METAFORANIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

2.1. Metaforanın növlərinin müxtəlif funksional üslublarda işlənməsi

Metafora məcazın ən ifadəli növüdür. Metafora artıq məlum olan kateqoriyaların köməyi ilə reallığın yeni, anlaşılmaz hadisələri dərk etməyə imkan verən ikinci dərəcəli nominasiya vasitəsidir. Məntiqli görünür ki, müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə rast gəlinən universal metaforalarla yanaşı, müəyyən etnik qrupun xüsusiyyətlərini əks etdirən mədəni spesifik metaforalar və fərdi metaforalar da mövcuddur. Bu fenomen insanın linqvistik fəaliyyətinə o qədər nüfuz edir ki, dil çox vaxt solğun metafora lüğəti adlanır. Deməli, hər bir xalqın dünyagörüşü sözdə öz ifadəsini tapır və insanın idrak fəaliyyətini dildə əks etdirən, ətrafdakı reallığı dərk etməyə və onun haqqında bilikləri strukturlaşdırmağa imkan verən bir vasitə kimi metaforanın rolunu ayrıca vurğulamağa dəyər.

Köçürmə həm xarici, həm də daxili oxşarlıq münasibətlərinə təsir edir və isim, sifət, fel, nominal və verbal ifadələrlə mümkündür. Metaforalar əsasən bədii üslubda təzahür edir, mürəkkəbdir və oxucudan yüksək təxəyyül tələb edir. Amma biz onları gündəlik nitqdə, texniki dildə və kütləvi informasiya vasitələrində də tapa bilərik.

Metafora mahiyyətinə, struktur xarakterinə və hər şeydən əvvəl pragmatik funksiyasına görə bütün funksional üslublarda meydana çıxır. Ədəbi əsərlərdə estetik təsir, gündəlik nitqdə isə aktualıq, yumor və istehza doğurursa, elmdə qismən yeni denotatların, yeni abstraksiyaların adlandırılmasına xidmət edir [39, s.218].

Fərqli şəkildə təsnif edilə bilən müxtəlif metafora növləri var. Bəzi metaforaların tez-tez işlədilməsi öz köçürmə xarakterini itirmiş və artıq metafora kimi yox, birbaşa ifadə kimi başa düşülür. Tez-tez istifadə olunan və nadir hallarda belə tanınan metafora forması ölü metaforadır. Ölü metafora orijinaldan fərqlənən

şerti mənaya malik olduğundan, əvvəlki çalarlarını bilmədən də başa düşülə bilər. Ölü metaforaları artıq polisemiya kontekstində təsvir etmək mümkün deyil. Ölü metaforalara çevrilmə müxtəlif yollarla baş verə bilər. Məsələn, hərfi və məcazi mənə bir-birindən o qədər uzaqlaşa bilər ki, artıq anlayışlar arasında bənzətmə və ya oxşarlıq əlaqəsi dərk olunmur. Ölü metaforalar çox vaxt arxaik proseslərin nəticəsidir. Ölü metaforalar ümumiyyətlə dilin inkişafındakı semantik yerdəyişmənin nəticəsidir, bu proses metaforanın hərfiləşməsi kimi tanınır.

Tischbein

- *masanın ayağı*;

Ohrmuschel

- *qulaqcıq*;

Handschuh

- *əlcək*;

Die Zeit läuft ab

- *vaxt tükənir*;

Flussarm

- *çayın qolu usw*

kimi sözlər daha çox məişətdə şüursuz şəkildə işlədilir, həmin məcazi əvəz edə biləcək başqa adekvat söz olmadığından dilimizdə adi hala çevrilib. Metaforalar yalnız o zaman ölü olur ki, onların mənşə sahələri artıq tanınmır və dil tarixi baxımından yenidən qurulmalıdır.

Ölü metafora həm dədonmuş metafora və tarixi metafora kimi tanınır. Bu nitq şəklini daha yaxşı başa düşmək üçün bir neçə ölü metafora nümunələrinə nəzər salaq:

Vaxt tükənir: Vaxtın bitdiyini söylədikdə, demək olar ki, etməli olduğunuz işi görmək üçün kifayət qədər vaxtınız yoxdur. Orijinal metafora qum saatında quma istinad edirdi.

Son tarix: Hər kəs bunu nəyinsə vaxtı çatdıqda başa düşsə də, son tarix ilkin olaraq həbsxananın perimetri ətrafında olan xəttə istinad edirdi ki, burada məhbus onu keçərsə, güllələnəcək.

Yatağın ayağı: İnsan bədəni bir çox metafora üçün istifadə olunur və bu başqa bir nümunədir. Bir şeyin ən aşağı nöqtəsinə çox vaxt ayaq deyilir.

Ölü metaforaların həm də tarixi metafora kimi tanınmasının bir səbəbi də onların təsvirlərinin çox vaxt tarixi kontekstə əsaslanmasıdır. Zaman keçdikcə, bunlar təsəvvür etmək üçün nəzərdə tutulmuş orijinal vizual ilə az əlaqəsi olan gündəlik deyimlərə çevrilə bilər.

Personifikasiya, yəni, şəxsləndirmə metaforasının ən çox istifadə olunan növlərindəndir. Şəxsləndirmə (canlandırma) insani keyfiyyətlərin, xüsusiyyətlərin və hərəkətlərin heyvanlara və bitkilərə, eləcə də cansız varlıqlara ötürülməsi, yəni canlılığın keyfiyyətlərinin cansız varlığa ötürülməsidir. Gündəlik dildə onlara bir çox sahədə rast gəlmək olar. Burada diqqəti çəkən odur ki, onlar çox vaxt hava hadisələri ilə əlaqələndirilir. Məsələn:

Die Natur erwacht.

- *Təbiət oyanır;*

Die Sonne lacht.

- *Günəş gülür;*

Der Winter geht.

- *Qış gedir;*

Der Wind singt.

- *Külək oxuyur və.s.*

Şəxsləndirmə danışıq dilində də rast gəlinən, lakin poetik dildə şüurlu üslub vasitə kimi işlənən və ən böyük təsir göstərən linqvistik ifadə formasıdır. Şəxsləndirmə effektiv stilistik cihazdır və məhz buna görə də bu məcaz bədii mətnlərdə, xüsusən də nağıllarda heyvanların təcəssümünə görə tez-tez istifadə olunur. İlk növbədə poeziyada olmaqla, bütün funksional üslublarda görünür və dilin daha canlı və aydın olmasına kömək edir. Şəxsləndirmə poeziyada ən çox yayılmış üslub vasitələrindən biridir, lakin təsviri sənətdə, rəssamlıq və heykəltəraşlıq sahəsində də olur. Bunun nümunələrinə artıq qədim ritorikada, mifdə və xüsusən də ədəbi janrda olan nağılda rast gəlmək olar. Personifikasiya mətnlərdə asanlıqla aşkar oluna bilən üslub vasitəsidir.

Die Himmel weint.

- *Göylər ağlayır;*

Kunst und Naturwissenschaft gehen Hand in Hand.

- *İncəsənət və elm əl-ələ verir; [46]*

Angst besiegt die Hoffnung.

- *Qorxu ümidlərə qalib gəlir;*

Ihm lacht das Glück.

- *Bəxt ona gülümsəyir;*

Mutter Natur.

- *Ana təbiət [52].*

Şəxsləndirmə insan xüsusiyyətlərini cansızlara aid etmək aktıdır. O, həm də mücərrəd keyfiyyətin insan formasında təmsil olunmasına istinad edə bilər. Şəxsləndirmə yaratmaq üçün hisslər, duyğular, görünüşlər, motivlər və hərəkətlər kimi insan xüsusiyyətlərindən istifadə edilə bilər. Yazıçı insani xüsusiyyətlərdən istifadə edərək bəzi qeyri-insani varlığın və ya obyektin bir keyfiyyətini təsvir etsə də, təsvir olunan obyekt və ya varlıq əslində bu xüsusiyyətə malik deyildir. Qeyri-insani şeylər heyvanlar, əşyalar və ya hətta bir konsepsiya ola bilər. Məsələn:

Die Blätter tanzten im Wind.

- *Yarpaqlar küləkdə rəqs edirdi.*

Yazıçı çiçəyin küləkdə rəqs etdiyini söyləyərək bir çiçəyi təsvir edə bilər, amma burada əslində baş verən odur ki, yazıçı çiçəyin küləkdə hərəkəti rəqsə bənzədiyi üçün insan rəqsini çiçəyə aid edir.

Science-Fiction-Romane waren seine ständigen Begleiter.

- *Elmi-fantastik romanlar onun daimi yoldaşları idi.*

Yalnız bir insan və ya heyvan sözün əsl mənasında “yoldaş” ola bilər, kitablar sadəcə obyektidir. Lakin bu bizə kitabların yaxın dostlar kimi onun üçün çox şey ifadə etdiyini və yəqin ki, dostlar kimi ona xoşbəxtlik gətirdiyini söyləyir.

Şəxsləndirmə nümunələrinə ədəbi əsərlərdə də, siyasi çıxışlarda da rast gəlmək olar. Reklamda və gündəlik nitqdə də geniş istifadə olunur. Bu üslub

fiqurundan istifadə etməklə mətn və dil daha canlı olur. Dinləyicilər və oxucular məzmunu daha asan qavraya bilirlər.

Das Licht tanzte auf der Wasseroberfläche.

- *İşıq suyun səthində rəqs edirdi.*

Der Himmel weinte über die Ungerechtigkeit.

- *Göylər ədalətsizliyə ağlayırdı.*

Metafora, sözün və ya ifadənin hərfi mənada tətbiq oluna bilmədiyi bir obyektə və ya hərəkətə tətbiq olunduğu nitq şəklidir. Şəxsləndirmə isə insan xüsusiyyətlərinin qeyri-insani bir şeyə aid edilməsi və ya mücərrəd keyfiyyətin insan şəklində təqdim edilməsidir. Metafora iki fərqli və əlaqəsi olmayan şeylər arasında dolayı müqayisə aparır. Şəxsləndirmə insan xüsusiyyətlərini qeyri-insani bir şeyə aid edir. Metafora heç də həmişə insan xüsusiyyətindən istifadə etmir. Şəxsləndirmə isə həmişə insan xüsusiyyətindən istifadə edirdi. Şəxsləndirmə həm ədəbiyyatda və həm də gündəlik nitqdə geniş yayılmışdır. Şəxsləndirmə həm ədəbiyyatda, həm də gündəlik nitqdə çox geniş yayılmışdır.

Tez-tez istifadə olunan üslub vasitəsi kimi alleqoriyaya bütün ədəbi janrlarda rast gəlmək olar. Alleqoriyalar mücərrəd anlayışların simvolik, pərdələmə və didaktik-tədris meylləri ilə təcəssümü haqqındadır. Alman dilində olan bir neçə alleqoriya nümunələrinə baxaq:

- *“Amor” = Liebe (sevgi);*

- *“Justitia” = Gerechtigkeit (ədalət);*

- *“Sensenmann” = Tod (ölüm);*

- *“weiße Taube” = Frieden (sülh) və s. [47].*

Mücərrəd bir fikrin, hər hansı bir anlayışın konkret predmet ilə ifadə olunması alleqoriya adlanır. Satirik əsərlərdə tez-tez alleqoriya nümunələrinə rast gəlmək olar. Orta əslər ədəbiyyatından alleqoriyadan geniş istifadə olunurdu. Yazıçılar və şairlər ədalət, xeyir, şər və s. haqqında fikirlərini antik mifologiyadan aldıkları surətlər vasitəsilə ifadə edirdilər. Alleqoriya romantizmdə də mühüm yer tuturdu. Alleqoriyadan təmsil və nağıllarda geniş istifadə edilir. Məsələn, belə əsərlərdə çox vaxt tülkü surəti – hiyləgər adamları, qurd – acgözləri, aslan - igid və mərd, ayi-

qanmaz, nadan adamları təmsil edir. Məhəmməd Füzulinin “Bəngü Badə”, Mirzə Ələkbər Sabirin “Tülki və qarğa” əsərləri alleqorik əsərlərdir [7, s. 9].

Alleqoriyanın müəllifi ədəbiyyat tarixində Humor sayılır. Alleqoriya latın dilindən gəlir və *məclis, yığıncaq* deməkdir. Ədəbi alət və ya bədii forma kimi alleqoriya xarakterin, yerin və ya hadisənin mənəvi və ya siyasi əhəmiyyəti olan gizli bir mənə ifadə etmək üçün şərh oluna bilən vizual təsvirdir. Müəlliflər mürəkkəb ideyaları və anlayışları tamaşaçılar, oxucular və ya dinləyicilər üçün başa düşülən və ya təəccübləndirən şəkildə təsvir etmək və ya onlara çatdırmaq üçün tarix boyu alleqoriyadan istifadə etmişlər. Məşhur alleqoriyalardan biri "Allegory of the cave" alleqoriyasıdır. Bu alleqoriys yunan filosofu Platonun “The Republic” əsərinin bir parçasıdır.

Yazıçılar və nətiqlər adətən simvolik fiqurlar, hərəkətlər, təsvirlər və ya hadisələr vasitəsilə gizli və ya mürəkkəb mənaları çatdırmaq üçün alleqoriyalardan istifadə edirlər ki, bunlar birlikdə müəllifin çatdırmaq istədiyi əxlaqi, mənəvi və ya siyasi mənə yaradır. Bir çox alleqoriyalar mücərrəd anlayışların təcəssümündən istifadə edir.

Alleqoriya cəmiyyət və ya insan təbiəti haqqında daha geniş bir nöqtəni təmsil edən sadə bir hekayədir, fərqli personajları real həyatdakı fiqurları təmsil edə bilər. Alleqoriyalar və metaforalar hər ikisi müqayisə edərək bir fikri təsvir edir. Bununla belə, alleqoriyalar personajlarla doludur, metaforalar isə qısa nitq fiqurlarıdır. Hər biri fərqli məqsədə xidmət edən bir neçə fərqli alleqoriya növü var. Onlara daxildir:

- Bibliya alleqoriyaları;
- Klassik alleqoriya;
- Müasir alleqoriya.

Klassik Yunan dövründə heyvanlar və başqa şeylər haqqında insan varlığını nümayiş etdirmək və insanlara dərs vermək üçün danışılan alleqorik hekayələr. Klassik ədəbiyyatda ən məşhur alleqoriyalardan biri Platonun Mağara alleqoriyasıdır. Bu hekayədə Platon, mağarada yaşayan insanları, obyektləri birbaşa görməkdənsə, yalnız odun işığından divara əks olunan kölgələr kimi

gördüklərini təsəvvür edir. Platon mağaradan insanların dünyada necə yaşadıklarının simvolik təsviri kimi istifadə edirdi, reallığı bizim şərhimizə qarşı qoyurdu.

Çox vaxt yazıçılar cəmiyyəti tənqid etmək istəyirlər və bu zaman alleqoriya bu dilemmanın ideal həllidir. Ədəbiyyatda ən tanınmış və bəyənən alleqorik romanlardan biridir. Alleqoriya yaradıcılara bir şey haqqında birbaşa danışmadan işlərinə gizli mesajlar əlavə etməyə imkan verir.

Corc Oruellin “Heyvanlar ferması” 1917-ci il Rusiya İnkilabına və kommünizmin yüksəlişinə aid siyasi alleqoriyadır. O, heyvanların təsviri vasitəsilə cəmiyyətdəki müxtəlif təbəqələri təsvir edir. Heyvanların hamısı insan sahibi cənab Consu devirməyə çalışır. O, 1917-ci il Rusiya İnkilabında xalqın ayağa qalxdığı və sonda ailəsi ilə birlikdə bolşeviklərin öldürüldüyü sonuncu rus çarı II Nikolayı təmsil edir. Heyvan fermasında donuzlar bolşeviklər üçün bir alleqoriyadır və əsas kənd heyvanları Rusiya İnkilabının görkəmli şəxsiyyətlərini təmsil edir.

Alleqoriya və mətafora oxşar görünsə də, bir-birindən tamamilə fərqlidir. Alleqoriya ya şeirlə, ya da nəsrə deyilən tam bir hekayədirsə, mətafora kiçik bir nitq şəklidir. Bir personajı təsvir edərkən bir alleqoriyada bir neçə mətafora ola bilər, mətafora isə alleqoriyaya çevrilmir. Bu, nəyisə və ya şəxsi təsvir etmək üçün istifadə olunan nəsrin sadəcə dil xüsusiyyətidir. Mətafora bir-biri ilə əlaqəsi olmayan obyekt və hərəkətləri müqayisə etmək üçün istifadə olunan fraza ifadəsidir. Alleqoriyanı geniş mətafora adlandırmaq olar. Mətafora ilə müqayisə edildikdə, alleqoriyada daha uzun müqayisə keçidləri ola bilər. Başqa bir obyektin və ya hərəkətin əvəzedicisi olan alleqoriya mətaforadan daha çox incə məqamları ehtiva edir. Mətaforalar ümumiyyətlə ədəbiyyatda görülsə də, alleqoriyalar ədəbiyyatda, heykəltəraşlıqda, rəssamlıqda və daha çox şeylərdə görünür. Alleqoriya yazıçının bu və ya digər fikrini daha yaxşı başa düşməyə, ifadənin mahiyyətini araşdırmağa, vəziyyəti vizuallaşdırmağa imkan verir.

Beləliklə, ədəbi vasitə kimi alleqoriya mücərrəd və mürəkkəb fikirləri oxucu üçün başa düşülən və əlçatan olan tərzdə ifadə etmək vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir. Bu, oxucular üçün təsirli olur, çünki alleqoriya çox vaxt cəmiyyət, insan

təbiəti və hətta din haqqında daha böyük mənəvi və ya mənə ifadə edən sadə povestdir. Alleqorik personajlar tarixi və ya tanınmış şəxsləri, süjet situasiyaları isə real hadisələri təmsil edə bilər.

Sinesteziya həssaslığın müxtəlif sferalarının keyfiyyətlərinin birləşməsidir, burada bir modallığın keyfiyyətləri digərinə ötürülür. Baxmayaraq ki, sinesteziya əvvəlcə 80-ci illərdən etibarən psixofizioloji bir hadisə idi. Dilçilik kontekstində “sinesteziya” termini həm duyğulararası assosiasiyalar prosesini, həm də onun nəticələrini, yəni hissələrin təyinatının bir hissə orqanından digərinə ötürülməsi əsasında qurulan leksik və ya frazeoloji vahidləri ifadə edir. Bir çox alimlər sinesteziyanı metaforik troplara aid edirlər. Bununla belə, sinesteziya oxşarlıq assosiasiyalarına əsaslanan digər tropiklər arasında fərqlənir ki, o, eyni anda hissələrin bir neçə sahəsini - deyək ki, görmə və eşitmə və ya dad, qoxu və ya toxunma, üstəlik müxtəlif digər birləşmələri əhatə edən linqvistik bir hadisədir. Amerikalı dilçi Benjamin Whorf hesab edirdi ki, sinesteziya və ya bir hissə orqanlarının köməyi ilə başqa bir hissə sahəsinə aid olan hadisələri, məsələn, rəngin və ya işığın səslər vasitəsilə qavranılmasıdır. Digər tərəfdən, sinesteziya yazıçı və şairin dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini, ətrafdakı reallığa baxışını oxucuya açan bir növ üslubi məcazdır. Sinestetik metaforalardan istifadə şairin daxili aləmini, təfəkkürünün xüsusiyyətlərini, meyllərini anlamağa imkan verir. Sinesteziyanın ədəbiyyat üçün əhəmiyyəti göz qabağındadır, çünki bu məcaz xüsusilə canlı obrazlar yaratmağa və hətta ən mürəkkəb hissələri çatdırmağa kömək edir, həm də oxucuya müəllifin münasibəti haqqında fikir verir. Sinestetik metaforalar çox vaxt kifayət qədər “gözlənilməz” birləşmələri ehtiva edir və beləliklə, mətnin imkanlarını, onun qavrayış sərhədlərini genişləndirir. Gündəlik dildə biz tez-tez sinesteziya nümunələrinə rast gəlirik: *warme Farben (isti rənglər), dunkle Töne (tünd tonlar)* və s.

Süßer die Glocken nie klingen

als zu der Weihnachtszeit,

Bu nümunə məşhur Milad mahnısının ilk misrasının ilk iki sətirini göstərir. Birinci misrada şirin sifətlə fel səsi birləşir. Zənglər şirin səslənir (*Die Glocken*

klingen süß). Ancaq şirinliyin keyfiyyəti yalnız dadla qəbul edilə bilər, səs isə qulaqlar tərəfindən qəbul edilir. Beləliklə, bir səsin şirinliyini eşidə bilmərik.

Sinesteziya bir neçə duyğu təəssüratının birləşməsini və müxtəlif hissələrin birləşməsini təsvir edir. Bu şəkildə bir hiss orqanına müraciət edilir və digərindən gələn stimullarla qarşılaşır.

Stilistik qurğular müəllifin onlardan necə istifadə etməsindən asılı olaraq həmişə müxtəlif effektlərə malik ola bilər belə, sinesteziyaya xas olan müəyyən əsas effektlər nümayiş etdirilə bilər. Sinesteziya vasitəsilə müxtəlif hiss təəssüratları bir-biri ilə əlaqələndirilir. Hiss orqanı, göz, qulaq və s. ünvanlanır və başqa bir hiss orqanının təəssüratları ilə əlaqələndirilir. Digər tərəfdən, sinesteziya həm məcazi, həm də konkret olaraq hissələri gücləndirmək və aydınlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Sinesteziyanın istifadəsi ilə bu hiss təəssüratları, hissələr və obyektlər poetizasiya edilir və yalnız oxucu və ya dinləyici üçün aydın və başa düşülən edilir. Beləliklə, cansız bir obyekt birdən-birə duyğusal olaraq qəbul edilə bilər. Bu da aydın şəkildə sinesteziyanı şəxsləndirməyə yaxınlaşdırır.

Bu əsas növlərdən başqa metaforaların *dunkle Metaphern*, *kühne Metaphern*, *euphemistische Metaphern*, *Lexikalisierte Metaphern* və *stehende Metaphern* kimi növləridə vardır.

Kühne Metaphern (parlaq)- Ənənəvi olaraq bir-birinə uyğun gəlməyən iki reallıq sahəsini əlaqələndirir, məsələn, müasir məhəbbət poeziyasında kompüter-texniki obrazlar. Şeirdən nəsrə qədər yazıçılar əsrlər boyu ədəbiyyatda istifadə etmişlər və daha çox müasir poeziyada istifadə olunur. Bu metaforalar çox vaxt mürəkkəb bir fikri ifadə edir. Bu, oxucuya pauza verir və onları kontekst haqqında fərqli bir şəkildə düşünməyə vadar edir. Məsələn, *bittere Süße (acı şirinlik)* sözü obyektin və ya ideyanın ikitərəfli varlığını ortaya qoyan metaforadır. Bir-birinə uyğun gəlməyən, bir-birini istisna edən iki terminin bir-biri ilə əlaqəli olduğu üslub fiqurunu ifadə edir. Ən çox yayılmış forması iki sözün sifət-isim birləşməsini ehtiva edir. Metaforanın bu növünə aid bir neçə nümunələri nəzərdən keçirək:

kleine Menschenmenge

- *kiçik izdiham*;

offenes Geheimnis

- *açıq sirr;*

lebender Tod

- *yaşayan olü;*

junger Greis

- *gənc qoca;*

lautes Schweigen

- *yüksək səssizlik;*

stummer Schrei

- *səssiz qışqırıq;*

schwarze Milch

- *qara süd;*

Friedens Panzer

- *sülh tankı;*

aggressive Freundlichkeit

- *aqressiv dostluq;*

süßer Kummer

- *şirin kədər və.s*

Bu ifadələrdə ziddiyyətli terminlər var, lakin artıq gündəlik nitqin bir hissəsinə çevrilib. Bu aşkar ziddiyyətin bir məqsədi var: faktiki terminin dərk edilməsi kəskinləşir. Kontrast bizi daha yaxından dinləməyə və ya bu sözlərin birləşməsi haqqında düşünməyə sövq edən büdrəmə kimi çıxış edir. İngilis ədəbiyyatında parlaq metaforların istifadəsinə dair klassik bir nümunə Şekspirin Romeo və Cülyettasından olan bu nümunədə tapıla bilər. Şekspir, Romeo və Cülyettadan gələn ən məşhur sətirlərdən birində parlaq metaforadan istifadə etmişdir: “Ayrılıq çox şirin bir kədərdir”. O, həmçinin Romeonun bir sıra parlaq metaforalar vasitəsilə qarşılıqsız sevginin ağrısını emal etməyə çalışdığı səhnədə olduğu kimi, tamaşanın digər hissələrində də bundan istifadə etmişdir. Onun daxili ziddiyyəti sözlərinin ziddiyyətləri vasitəsilə göstərilir:

Nə üçün, ey davalı eşq!

Ey sevən nifrət!

Ey heç nəyi əvvəlcə yarat!

Ey ağır yüngüllük, ciddi boşluq! [48].

Onlara bütün ədəbi janrlarda olduğu kimi, müxtəlif ədəbi dövr və cərəyanlarda da rast gəlmək olar. “Dunkel war’s, der Mond schien helle” (“Qaranlıq idi, ay işıq saçırdı”) adlı məşhur şeirin ilk misrasında nümunələrə rast gəlmək olar:

“Dunkel war’s, der Mond schien helle

Schneebedeckt die grüne Flur

Als ein Wagen blitzesschnelle

Langsam um die Ecke fuhr” [49].

Romantik poeziyadan olan Karolin Günderrodenin “Sevgi” əsərindən bir parça:

O reiche Armuth! Gebend, seliges Empfangen!

In Zagheit Mut! in Freiheit doch gefangen.

In Stummheit Sprache,

Schüchtern bei Tage,

Siegend mit zaghaftem Bangen [50].

Əgər aşağıdakı əlamətlər metaforalarda varsa, bu halda söhbət parlaq metaforalardan gedə bilər: poetik mətnlərdə istifadə, yenilik, obrazlılıq, qeyri-adi təsir. Belə metaforalar əsasən yalnız kontekstdə tanınır. Belə metaforanı işlədən resipiyent onu tam adekvat qavraya bilmir, çünki metaforanın adekvat qavranılması üçün onun əhatəsi çox vaxt mühüm rol oynayır [9, s.12].

Sözlərin zahiri ziddiyyəti və leksemlərin uyğunsuzluğu müddəaları gücləndirir, diqqəti cəlb edə və oxucunu düşünməyə sövq edə bilər. Metaforanın bu növünün daxili ziddiyyəti məqsədyönlü xarakter daşıyır və faktları, konseptual şəkildə əks etdirməklə qeyri-müəyyən və ya çoxqatlı məzmunun sifətli təqdimatına xidmət edir. Onun komponentlərindən biri obyektiv olaraq mövcud olan bəzi xüsusiyyətləri və ya keyfiyyəti açıqlayır, digəri isə müəllifin eyni obyektə şəxsi münasibətini çatdırmağa xidmət edir. Təsdiqedicilərin sözünün ilkin mənası dəyişərsə və

ya zəifləsə, onun üslub effekti itir. Stilistik bir fiqur olaraq, poeziya və poetik nəsrdə vacibdir, lakin siyasi diskursda və reklamda da tapıla bilər.

Euphemistische Metaphern- mənfi fikirlərlə əlaqəli ifadəni əvəz edir. Evfemizmlər faktları gizlətməyə də xidmət edə bilər. Gündəlik dildə çoxlu evfemik ifadələr var. Bunlar, belə desək, yazılmamış qadağalardır. Evfemik ifadələr insanın öz səhvlərini ört-basdır etmək və xoşagəlməz qərarları yumşaltmaq məqsədi daşıyır. Evfemizmlər sosial davranış qaydalarına görə açıq şəkildə adlandırılmamalı olan faktları təsvir edir. Bunlar, məsələn, ölüm, xəstəlik, yoxsulluq və.s. Onlardan bəziləri gündəlik dildən bizə tanışdır:

militärischer Konflikt: Krieg

- *hərbi münaqişə: müharibə;*

weiche Ziele: Beschuss von Menschen

- *yumşaq hədəflər: insanların atəşə tutulması;*

sozial schwach: arm

- *sosial cəhətdən zəif: kasıb.*

Müəyyən qrupların və ya fəaliyyətlərin daha çox qiymətləndirilməsi üçün evfemik ifadələrdən istifadə olunur. Şəxsin, əşyanın və ya maddənin həqiqi təyini əvəzinə, evfemik əvəzedici ifadələr çox vaxt əsasən qiymətləndirmə məqsədi ilə istifadə olunur. Bu, ya qəsdən qeyd olunanın özünü tanıya və ya daha yaxşı işıqlandıra bilər, ya da onunla əlaqəli olan şəxsə və ya qrupa qarşı nəzakət və minnətdarlıq göstərə bilər. Həmçinin müəyyən faktları yumşaltmaq və onları daha az kəskin etmək üçün evfemizmlərdən istifadə edirik. Müəyyən vəziyyətlərdə belə hörmət və nəzakət əlaməti olaraq, məsələn, ölüm halında “öldü” əvəzinə “rəhmətə getdi” demək bunu ifadə edir. Bu cür istifadə müraciət edilən şəxsin və ya hətta natiqin özünün hisslərinə qarşı mülayimdir, ehtiram, diqqət və nəzakətin uyğun olduğu yerlərdə, yəni ilk növbədə müəyyən sosial və mədəni konvensiyalar və normaların belə nəzərə alınmasını tələb etdiyi yerlərdə istifadə olunur.

Lexikalisierte Metaphern- Leksikallaşmış və ya sönükləşmiş metaforalar gündəlik nitqdə də, xüsusi ədəbiyyatda da, mətbuatda da istifadə olunur. Onlar ilk iki növə xas parlaqlıq və obrazlılığa malik deyillər, onlar metaforanı qavrayanda

güclü təəssürat oyatmır, ona güclü təsir etmir. Sönükləşmiş metaforalara yenilik əlaməti xas deyil. Bu kimi metaforaların işlədilməsi kontekst bağlılığını tələb etmir [9, s.12].

Leksikləşmiş metafora çoxmənalılığın mənbələrindən biridir. Leksikləşmiş metaforanın diferensiallaşdırılması və beləliklə də çoxmənalılığın ləğvi deyim konteksti vasitəsilə baş verir. Lakin burada deyim konteksti - yaradıcı metaforadan fərqli olaraq, yalnız leksikona artıq daxil olmuş leksema variantını müəyyən etmək funksiyasını öz üzərinə götürür. Leksikləşmiş metafora leksikonun bir hissəsidir, çünki metaforik anlayış artıq metaforik olmayan leksema variantı və əlaqəli anlayış vasitəsilə fərqlənir. Leksikada leksikallaşmış metaforalara və ölü metaforalara rast gəlmək olar. Onlar dil sisteminə inteqrasiya olunub. Məcazlaşmanın və ya de-metaforizasiyanın leksemin qrammatikasına təsir edib-etməməsi və ya hansı təsirə malik olması məsələsini ancaq leksikləşmiş və ölü metaforalara yönəltmək olar. Başqa sözlə: Məcazlaşdırma ilə bağlı dildə arabir dəyişdirilənlər burada maraq doğurmamalıdır. Leksemin məna strukturlarının dəyişməsi ilə metafora şərtləşməsi nəticəsində məcazi leksemin variantının qrammatik xüsusiyyətləri də dəyişə bilər. Qrammatik xassələrin dəyişməsi metaforanın dil sisteminə inteqrasiyasının göstəricisi kimi də dəyərləndirilə bilər.

2.2. Məcazın digər növləri və onların semantik üslubi səciyyəsi

40-cı illərdən dilin məcazlar sistemi ədəbiyyatşünaslığın aspekti sayılmış və onun nəzəri məsələləri, təhlili və ümumimləşdirilməsi bilavasitə ədəbiyyat nəzəriyyəsi baxımından aparılmışdır. Müxtəlif dil üslublarında, xüsusən də bədii ədəbiyyatda, publisistikada, danışq nitqində onun məntiqi məzmununa müxtəlif ekspressiv-emosional çalarlar əlavə olunduğu üçün onun təsirini artıran linqvistik vasitələrdən geniş istifadə olunur. Nitqin ifadəliliyinin gücləndirilməsi müxtəlif vasitələrlə, ilk növbədə məcazlardan istifadə etməklə əldə edilir. Bədii dilin zənginliyi məcazlar sisteminin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır. Məcazlar bədii dildə yığcamlığa və ifadəliliyə xidmət edir və dili obrazlı poetik təsirə malik

ifadələrlə zənginləşdirir. Məcaz deyilənlərin nəzərdə tutulandan fərqli olduğu stilistik cihazlar üçün ümumi bir termindir. Buna görə də, məcaz nəyin nəzərdə tutulduğunu faktiki sözlə adlandırmayan, dili bəzəmək, onu daha canlı, daha ifadəli göstərmək və ya daha parlaq etmək üçün bəzək termini seçən bir fiqurdur. Müvafiq olaraq, nəzərdə tutulana birbaşa adlandırmayan bütün üslub fiqurları məcazlara aiddir. Burada nəzərdə tutulan birbaşa ifadə olunmur, başqa linqvistik ifadə ilə əvəz olunur.

Məcaz sözün əsas mənasından törəyir və ona istinad edir. Sözdə çoxmənalılıq kimi keyfiyyətin varlığı məcazın əmələ gəlməsinə zəmin yaradır. Hər bir çoxmənalı sözün mənalarından biri həmişə həqiqi, başqaları isə ikinci dərəcəli və ya məcazi olur [2, s.98].

Sözün həqiqi mənası əşyanı adlandırmaq üçündürsə, məcazi məna onu təsvir etmək üçündür. Çünki söz məcazi məna kəsb etdikdə, obrazlılıq kimi keyfiyyətə sahiblənir və fikrin təsirli, mənalı ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, bir nəfərin möhkəm , sarsılmaz adam olduğunu qeyd etdikdə, « dəmir » ifadəsi işlədilir. Belə olduqda, *dəmir* sözü həmin tərkibdə həqiqi mənada yox, məcazi mənada işlənir. Çünki *dəmirə* məxsus keyfiyyətlər müqayisə və bənzəyiş yolu ilə insanın səciyyəvi, ən xarakter xüsusiyyətini qabarıq şəkildə qiymətləndirir [2, s.100].

Ümumiyyətlə əksər semasioloqlar məcazları metafora, metonimiya, epitet, şəxsləndirmə, sinekdoxa, alleqoriya kimi təsniş etmişlər, bəziləri isə bunlara kinayə, mübaligə, müqayisə, simvol və perifraz da əlavə etmişlər.

Nitqin gözəlliyi natiqin uğur qazanmasına kömək edir, çünki o, deyilənlərə diqqəti cəlb edir. Natiqlər həmişə dinləyicilər tərəfindən başa düşülməyə çalışırlar. Bəzəkli obrazlı nitq təhsil səviyyəsindən asılı olmayaraq hər kəsin başa düşdüyü bir şeydir. Bütün ölkələrin xalqları arasında obrazlı nitq inkişafın ən erkən mərhələlərində yaranır. Bəzəkli nitq daha ifadəli olduğu üçün daha dəqiq xatırlanır. Məcazlar səsin, mimikanın, jestin köməyi ilə deyilənlərin tək-cə məzmununu deyil, həm də zahiri ifadəsini gücləndirməyə imkan verir. Folklor məcazlarla zəngindir, onlar həm lirik, həm epik xalq poeziyasında, həm də atalar sözləri və məsəllərdə - ümumiyyətlə, normativ dilin frazeologiyası üçün də xarakterik olan müxtəlif

formalarda geniş şəkildə təmsil olunur. Müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif janrlarda, hətta mətnin ayrı-ayrı hissələrində yazıçının poetik dilin faktı kimi məcazlara münasibəti fərqlidir. Linqvistik ifadə formasını təmsil edən məcazlar həmişə məzmunla bağlıdır, onu formalaşdırır və təcəssüm etdirir.

Yazıçılar həm hazır-millî dildə işlənən məcazlardan istifadə edirlər, həm də yeni, orijinal məcazlar yaradırlar. Onların yaratdıqları məcazlar ifadəli, hissi-emosional olur, əhvalatların mahiyyətini açır. Ancaq ictimai-siyasi mühit, zamanın ideya-estetik meyarı və tələbi yaradıcılığın məzmununa, forma və üsullarına, əsərin dilinə və məcazlar sisteminə təsir göstərir. Macaz ya köhnəlir, funksiyasını saxlaya bilmir, ya da yeni, daha məzmunlu məcazlar yaranır [5, s.190].

Deməli, məcazın bədii üslubda rolunu və əhəmiyyətini hərtərəfli aşkara çıxarmaq üçün metafora ilə yanaşı metonimiya, sinekdoxa kimi növlərinin də tədqiqi vacib şərtlərdəndir. Çünki bunlar yalnız birləşmiş şəkildə bədii dilin əsas tikinti materialını, obrazlı leksikanı yarada bilir. Obrazlı leksika isə, qeyd olunduğu kimi, bədii nitqin estetik funksiyasına xidmət edən ifadə vasitəsi hesab edilir [3, s.14].

Məcazın əsas növlərindən biri olan metonimiya yunan sözü olub “addəyişmə” deməkdir. Metonimiyanın uzun müddət öyrənilməsi ənənəsi var, lakin metonimiyanın vahid nəzəriyyəsi hələ yaradılmayıb. Metonimiya əsl üslub vasitəsi kimi təsvirin konkretliyinə nail olmaq üçün istifadə olunur. Metonimiya lüğətlə kontekstual mənalar arasında fərqli münasibət növünə, eyniləşdirməyə deyil, bu mənaların ifadə etdiyi iki anlayışı birləşdirən hansısa növ assosiasiyaya əsaslanan münasibətə əsaslanır. Dillər tipoloji cəhətdən təkcə qrammatik baxımdan deyil, həm də istifadə etdikləri metonimiyalara görə fərqlənir. Metonimiyaların məhsuldarlığı ilə bağlı dil-müqayisəli nöqtəyi-nəzərdən artıq müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, metonimiya tədqiqatında tipoloji yanaşma hələ də onun sistemli həyata keçirilməsini gözləyən tədqiqat proqramıdır. Biz danışan və dinləyici olaraq bunu çox vaxt fərq etməsək də, metonimiya gündəlik dilimizin vacib bir hissəsidir. Metaforadan fərqli olaraq, metonimiya istinad üzərində cəmlənir və ilk növbədə subyektin mövqeyinə toxunur. Metonimiya bir-birindən fərqlənən hadisə və

əşyaların qarşılaşdırılması, bunun nəticəsində əmələ gələn zahiri və daxili əlaqələr üzrə yaranır. Danışiq dilimizdə *sağ əl, ana torpaq, qara qızıl, neft ölkəsi* kimi metonimiya nümunələri kifayət qədər mövcuddur.

Metafora kimi metonimiya da varlığın müxtəlif, bir-birindən fərqlənən əşya və hadisələri arasında əlaqələrin mövcudluğuna əsaslanan insan təfəkkürünün məhsuludur. Olduqca qədim dövrlərdə əmələ gəlmiş metonimiya zamanla ayaqlaşaraq ibtidai formadan mürəkkəb dərəcəyə qədər yüksəlmiş və formalaşmışdır. Dilin müxtəlif üsullarında əmələ gələn metonimiya müsbət bir hadisədir. Cürbəcür predmetlər arasında əlaqələri müşahidə edən insan eyni fonetik tərkiblə başqa bir anlayışı da adlandırır bilir. Məsələn dilimizdə auditoriya (sınıf və müəyyən qrup dinləyicilər), iş (prosesin adı və prosesin nəticəsi mənasında), vətən (yer və orada yaşayan insanlar mənasında) və.s tipli sözlər metonimik xarakter daşıyır. Bu cür köçürmə isə əşyalar arasında mövcud olan zaman və məkan əlaqəsi əsasında mümkün olmuşdur. Metonimiyanın həmin cəhəti bir daha göstərir ki, metafora kimi o da lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir, buna görə də dildə metonimik məcazlaşma əhəmiyyətli hadisə sayılır [3, s. 44].

Metonimiyaların işlənməsinin linqvistik-müqayisəli tədqiqi ilk növbədə metonimiya anlayışının özünün kifayət qədər dəqiq səciyyələndirilməsini tələb edir. Metonimiyaların mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların hədəf anlayışı metonimik köçürmə nəticəsində koqnitiv şəkildə vurğulanır, eyni zamanda mənbə konsepsiyası mövcud olaraq qalır, lakin idrak baxımından arxa plana keçir. Metonimiya müxtəlif məna əlaqələrinə əsaslanan təyinatı ötürmə növüdür. Müasir alman dilinin inkişafı ilə məşğul olan dilçilər leksikonun genişlənməsində metonimiyanın məhsuldarlığını vurğulayırlar. Sosial praktikada yeni hadisələrin adlandırılmasında metafora ilə yanaşı, metonimiya çox mühüm rol oynayır. Metonimiyalar poetik və leksik olmaqla iki yerə ayrılır. Poetik (üslub) və leksik metonimiya arasında fərq qoyulur. Poetik daha çox fərdi təhsil olması və lüğət tərkibini zənginləşdirməməsi, dili daha ifadəli etməsi ilə xarakterizə olunur.

Məsələn, ilk baxışda «sağ əl» ifadəsi ilə dayaq, kömək anlayışları arasında heç bir əlaqə nəzərə çarpmır. Lakin iş prosesində sağ ələ məxsus norma əlaməti bu

ifadəni məcazi mənada istifadə etməyə imkan yaradır. Belə ki, yaxşı köməkçi, dayaq kimi qiymətləndirilən bir şəxsi həmin ifadə ilə adlandırmaq olur. Belə hallarda «sağ əl» artıq həqiqi mənada deyil, məcazi mənada, yəni metonimiya funksiyasında çıxış edir [2, s.133].

Metonimiyalar danışıqı, mənani qüvvətləndirən, yığcamlaşdıran ifadə vasitələridir.

Kuba hat ein Gesetz verabschiedet.

- *Kuba qanun layihəsini qəbul edib;*

Die Sonne erhellt den Saal.

- *Günəş otağı işıqlandırır;*

Der Winter lässt die Heizkosten wieder ansteigen.

- *Qış istilik xərclərinin yenidən artmasına səbəb olur;*

In der Halle herrschte Stille.

- *Salona sükut çökdü;*

Als der Lehrer kam, stand die Klasse auf.

- *Müəllim gələndə sinif ayağa qalxdı;*

Russland akzeptierte das Abkommen nicht.

- *Rusiya müqaviləni qəbul etmədi;*

Das Dorf feierte ihre Ankunft.

- *Kənd onların gəlişinə bayram edirdi;*

Washington hat Verhandlungen mit Moskau aufgenommen.

- *Vaşinqton Moskva ilə danışıqlara başlayıb;*

Die Bühne begann, der Saal verstummte.

- *Səhnə başladı, salon susdu və.s.*

Bu nümunələrdə insanların adları əvəzinə, onların olduğu məkanlar və yerlər təsvir edilmişdir. Mənanın ötürülməsi məntiqi əlaqə nəticəsində baş verdikdə metonimiyadan danışıılır. Alman dilində olan bir neçə metonimiya nümunəsini nəzərdən keçirək:

Das ganze Land war erschüttert.

- *Bütün ölkə sarsıldı.* Bu nümunədə xalq sözü ölkə sözü ilə əvəz edilmişdir.

Die ganze Universität sprach vom neuen Rektor.

- *Bütün universitet yeni rektordan danışdı.* Burada “bütün universitet” universitet işçiləri və tələbələri üçün metonimik əvəzedici kimi verilmişdir.

Metonimiyalar müasir kütləvi kommunikasiyada o qədər geniş yayılıb ki, onların bir çoxu təsvir gücünü itirib və tamamilə leksikləşib. Məsələn:

- *Er liest Goethe.*

Burada “O Höte oxuyur” deyəndə müəllifin özünü oxuduğunu yox, onun əsərlərini nəzərdə tutur (məsələn, Faust, Erlkönig, der Zauberlehrling). Beləliklə, Höte (müəllif) əsəri (məhsulu) ifadə edir. Belə nümunələrdə metonimik əlaqələr bir çox istifadəçilərə məlum deyil.

Mein Vater will, dass ich Schiller liest.

- *Atam Şilləri oxumağımı istəyir.* Burada Şillərin kitabları və ya əsərləri nəzərdə tutulur.

Brasilien spielt gegen Portugal.

- *Braziliya Portuqaliya ilə oynayacaq* - Burada oyunçular və ya komanda nəzərdə tutulur.

Rom wählt eine neue Regierung.

- *Roma yeni hökuməti seçir* - Bu nümunədə Roma vətəndaşları nəzərdə tutulub.

Sie trinkt jeden Nachmittag zwei Tassen.

- *O hər gün günortadan sonra iki fincan içi r.* Burada isə iki fincan qəhvəni və ya çayı təsvir edir.

1. Anna hat noch eine Flasche getrunken.

Anna başqa bir şüşə içdi.

2. Anna hat den Wein auf den Tisch gestellt.

Anna şərabı stolun üstünə qoydu.

Birinci nümunədə Annanın şüşənin içindəkini içdiyi, ikinci nümunədə isə analogi olaraq şərabı masanın üzərinə qoyduğu bildirilir. İfadə metonim şəkildə işlədildikdə o, eyni vaxtda iki referent təqdim edir, biri ifadənin hərfi mənası üçün, digəri isə ilk istinadlarla sistemə əlaqədə olan referentdir.

Metonimiyanın funksiyaları müxtəlifdir. Metonimiyanın ümumi funksiyası obraz yaratmaqdır və o, əsasən konkret obyektlərin ümumiləşdirilməsi ilə məşğul olur. Deməli, metonimiyada isimlər daha çox təyin artikli ilə və ya ümumiyyətlə onsuz işlənir. Bundan əlavə, metonimiya xarakterin təsvirini əhəmiyyətli etmək üçün istifadə edildikdə xarakterik funksiyaya sahib ola bilər. İnsanların metonimiyadan necə və nə üçün istifadə etdiyinə dair müzakirələr arasında üç funksiya xüsusilə seçilir: istinad, işıqlandırma - konstruktiv və əlaqələrin qurulması-diskurs icmalarının yaradılması. İstinad funksiyası onun qısa yol kimi istifadəsini əhatə edir və insanlara tam şəkildə müəyyən etmək üçün uzun izahat tələb edən bir şeyə istinad etmək üçün bir və ya iki sözdən istifadə etməyə imkan verir. Vurğulama və konstruksiya bir şeyin qabarıq tərəfini vurğulamaq və ya onu müəyyən bir şəkildə şərh etmək üçün metonimiyadan istifadəni əhatə edir. Qrup üzvlüyünü qeyd etmək üçün metonimiyanın sosial funksiyası münasibətlərin qurulmasını və diskurs icmalarının yaradılmasını əhatə edir.

Metonimiyanın üslub funksiyası obraz yaratmaq, fikrin hissiyyatlı, vizual təqdimatını verməkdir. Metonimiya iki uyğun obyekt arasında müxtəlif növ münasibətə əsaslanır. Onların arasında aşağıdakılar ən çox yayılmışdır.

1) Tam yerinə hissənin adı:

Der Italiener isst gerne Pasta.

- *İtalyanlar makaron yeməyi sevirlər.* Burada italyanlar İtaliya sakinlərinin nümayəndəsidir.

2) Əsərinə görə müəllifin adı:

Ich habe Shakespeare gelesen.

- *Şekspiri oxumuşam.*

3) Obyekt əvəzinə xarakterik əlamətin adı: “Uşaqlar” əvəzinə məsumların qırğını, bu bibliya ifadəsidir) [44, s.30].

Metafor və ya metonimiyanın tam olaraq nə olduğu kifayət qədər mübahisəlidir, bu barədə konsensus yoxdur. Bu hal bir tərəfdən hadisələrin mürəkkəbliyi ilə, digər tərəfdən də terminlərin başa düşülməsinin əsaslandığı konkret əsas dil-nəzəri oriyentasiyalarla bağlıdır. Ona görə də ilk növbədə dil

nəzəriyyəsi baxımından metafora və metonimiyanın tərifinin altında yatan meyarları müəyyən etmək lazımdır. Onların hansı statusa malik olması ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Metafora və metonimiya müxtəlif aspektlərə görə oxşardır, lakin əsas fərq ondadır ki, metafora bir anlayışı digəri ilə əvəz edirsə, metonimiya əlaqəli termini seçir. Deməli, metafora əvəzetmə üçündürsə, metonimiya assosiasiya üçündür. Metonimiya nitq fiqurudur. Bir şeyin adı ilə deyil, əlaqəli sözlə ifadə edildiyi ritorikada istifadə olunur. Metafora bir ifadədir. Bu ifadə bəzi cəhətlərdən iki şey arasında oxşarlığı göstərir. Metonimiyada sözün assosiasiyası bitişikliyə, metaforada isə əvəzetmə oxşarlığına əsaslanır. Əgər metafora əşyalar çoxluğu arasındakı əlaqənin digərinə ötürülməsini müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilərsə, sözü təyin etmək üçün metonimiyadan istifadə olunur. Metonimiya mürəkkəb varlığın eyniləşdirilməsi üçün bir xüsusiyyətdən istifadə edir. Metafora ilə metonimiya arasındakı digər fərq ondan ibarətdir ki, metafora ideyanı sıxışdırmaqla, metonimiya isə fikirləri birləşdirərək hərəkət edir. Lakin həm metafora, həm də metonimiya psixi aləmdə ilkin mənadan çox fərqli olan fikirləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. İnsan metonimiyadan istifadə etdikdə keyfiyyətlər ilkin sözdən metonimiyaya keçmir. Amma metaforada müqayisə olanda keyfiyyətlər əsasında müqayisə aparılır və bəzi keyfiyyətlər orijinaldan metaforaya, prosesdə keçir. Metafora obyekt kateqoriyasındakı sözə istinad etmək üçün onu abstrakt semantik kateqoriyaya çevirmək üçün istifadə edilə bilər. Metonimiya qeyri-rəsmi və ya təhqiredici vəziyyətlərdə də istifadə edilə bilər. Məsələn, beyinin insanla əlaqələndirilməsi onun ağıllı olması deməkdir, göt isə axmaq bir insan üçün təhqiredici mənada metonimdir. Beləliklə deyə bilərik ki, metafora əvəzləmə və sıxlaşma üçün istifadə olunursa, birləşmə və yerdəyişmə üçün metonimiya istifadə olunur.

Öz daxili quruluşuna görə metaforaları metonimiyalardan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Həm metafora, həm də metonimiyalar konseptual sistemimizi qurur. Anlayışlar sisteminin strukturlaşması metaforada metonimiyadan fərqli olaraq baş verir. Metaforalar adətən bir-biri ilə az əlaqəsi olan iki fərqli anlayışı əlaqələndirməsi ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan koqnitiv metafora

nəzəriyyəsi mənbə və hədəfi fərqləndirir. Güman etmək olar ki, metaforizasiyanın altında yatan məfhum məna aspektləri dəsti ilə xarakterizə oluna bilər. Metaforalar ən azı iki fərqli konseptual sahəni birləşdirsə də, metonimiyanın strukturu konseptual domen və ya çərçivə daxilindəki iki element və ya konsepsiya arasında bitişik əlaqəni təmsil edir ki, bu da digərləri arasında tam struktur və ya tam hissə struktur kimi başa düşülə bilər. Beləliklə, metonimiya iki linqvistik vahidin konseptual yaxınlığı ilə xarakterizə olunur. Lakin konkret halda söhbətin metonimiyadan olub-olmaması yalnız kontekstə nəzər salmaqla aydınlaşdırıla bilər [31, s.332].

Metonimiyaların başa düşülməsi çərçivə daxilində metonimləşmə prosesində bir-biri ilə bağlı olan, konseptual yaxınlığı ilə səciyyələnən elementlərin bir-birinə aid edilməsinə əsaslanır. Metaforalar isə eyni çərçivədən və ya konseptual sahədən gəlməyən, bir-biri ilə əlaqəli müxtəlif anlayışlar əsasında başa düşülür. Əlaqələndirilməklə, anlayışlardan qaynaqlanan cəhətlər bir-birinə uyğunlaşdırılır, yəni iki anlayışa uyğun gələn və bir yerdə məna kəsb edən cəhətlər önə çəkilir. Konvensionallaşmanın dərəcəsindən asılı olaraq, metafora və metonimiyaların başa düşülməsi kontekstdən və alıcının dünya və təcrübə haqqında biliklərindən çox asılıdır. Kontekst və vəziyyət söhbətin konseptual yaxınlıqdan, yoxsa bir-biri ilə əlaqəli olan iki tamamilə fərqli anlayışdan getdiyini müəyyənləşdirir [31, s.333].

Metaforalar və metonimiyalar hər gün rastlaşdığımız, ən müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında, forma və sahələrində istifadə olunan dil hadisələrini təmsil edir. Metafora və metonimiyalar bizim gündəlik təfəkkürümüzü, hərəkətlərimizi və danışmaq tərzimizi müəyyən edir, strukturlaşdırır və idrakın əsas prinsipləri kimi dünyanın təsvirində və mənimsənilməsində mühüm rol oynayır. Metonimiya istinadın yerdəyişməsidir, metafora isə məna dəyişikliyi. Metafora və metonimiya tədqiqatları bir-birindən ayrı olsa da, obrazlı dildən istifadəyə dair koqnitiv-linqvistik tədqiqatlarda mühüm rol oynayır. Metafora və metonimiyanın tez-tez bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu və bu qarşılıqlı əlaqənin nəticəsinin aydın şəkildə müəyyən olunmayan dil hadisələri olduğu vurğulanır. Koqnitiv dilçilik qeyd olunan iki fenomeni sadəcə olaraq ritorik, bədii və ya estetik məqsəd

daşıyan kimi qəbul etmir, onların funksiyasını müəyyən anlayışları anlamağa kömək etmək kimi görür. Metafora ümumiyyətlə iki fərqli konseptual sahəni müəyyən əlaqə ilə birləşdirən zehni əməliyyat kimi başa düşülür: o, mənşə sahəsini təyinat sahəsinə proyeksiya edir. Başqa sözlə, mənbə domenindən istifadə edərək hədəf domeni konseptuallaşdırır, şərh edir və şifahiləşdirir. Metonimiya həm də konseptual hadisədir, lakin metafora ilə müqayisədə konseptual sahənin müəyyən elementini eyni konseptual sahənin digər elementi ilə və ya bütün sahə ilə əlaqələndirir. Beləliklə, onların özəlliyi bir-birinə bağlı olan iki elementin konseptual yaxınlaşmasıdır. Bu əlaqə istifadəçiyə və metonimik ifadənin tərcüməçisinə mənşə domeni vasitəsilə hədəf domenə zehni girişi təmin edir.

- *Sei nicht so hitzig/ hitzköpfig!*

"Die Emotion ist hitze" konseptual metaforası, "Die Körpertemperatur steht für die Emotion" konseptual metonimiyasından irəli gəlir.

Son tədqiqatlar göstərmişdir ki, metaforanın metonimik motivasiyası ümumi bir hadisədir. Bu araşdırmalar göstərir ki, metaforik proqnozlar həmişə metonimik əsasa malikdir. Bu o deməkdir ki, iki zehni əməliyyat arasında iyerarxik əlaqə mövcuddur və bütün metaforalar son nəticədə metonimik əsasa malikdir. Digər tədqiqatçılar isə bu fərziyyə ilə ziddiyyət təşkil edən linqvistik məlumatların, xüsusən də sinesteziya metaforalarının olduğunu vurğulayırlar.

B.Warren metafora və metonimiya arasındakı semantik, sintaktik və funksional fərqləri araşdıraraq qeyd etmişdir:

- Metafora həm ritorik vasitə, həm də leksikonun genişləndirilməsi vasitəsidir.

- Metafora sintaqma səviyyəsini aşsın bilər, metonimiya isə keçə bilməz.

- Metaforada mənbə və təyinat sahələri çoxsaylı əlaqələrlə əlaqələndirilir.

Metonimiyada iki varlığı yalnız bir əlaqə birləşdirir.

- Konseptual metafora müxtəlif linqvistik ifadələr şəklində bütün mətni keçə bilər. Metonimiya məsələsində də eyni şey mümkün deyil.

- Müəyyən bir ifadə şahidi olmadan metonimik şəkildə şərh edilə bilər. Eyni şeyi metafora ilə bağlı söyləmək olmaz.

- Metafora və metonimiya sintaktik qarşılıqlı əlaqəyə görə fərqlənilir.

Ad dəyişmənin başqa və daha çox tanınan növü sinekdoxa. Metonimiyanın ən geniş yayılmış növü Sinekdoxa adlanır. Metonimiya və sinekdoxa funksiyalarına görə bir-birinə çox bənzəyir. Sinekdoxa məcazın digər növləri kimi məntiqi təfəkkürün bir vasitəsidir. Sinekdoxa bir əlamətin bütöv bir predmeti əvəz etməsi prinsipinə əsaslanır. O, hissə və tamın mübadiləsi ilə xarakterizə olunur. Sözü eyni konseptual sahədən olan terminlə əvəzlənməsini təsvir edir. Söz daha dar və ya daha geniş mənalı termin ilə əvəz edilə bilər.

Die Bundesregierung hat sich gestern zu diesem Thema geäußert.

- Hökumət dünən məsələ ilə bağlı açıqlama verib.

Wir leben alle unter einem Dach.

- Hamımız bir dam altında yaşayırıq.

Unser täglich Brot gib uns heute.

- Bugün bizə gündəlik çörəyimizi ver.

Deutschland holt die Goldmedaille.

- Qızıl medalı Almaniya götürür.

Yuxarıdakı sinekdoxa nümunələrindən bəziləri bizə gündəlik nitqdən tanışdır. Burada dam sözü bütün evi və ya mənzili ifadə etmək üçün istifadə olunur. Beləliklə, nəzərdə tutulan terminin bir hissəsi bütünü ifadə edir.

Sinekdoxa aşağıdakıların istifadəsi ilə xarakterizə olunur:

- ümumi isim yerinə öz adı və əksinə;

- konkret əvəzinə abstrakt və əksinə;

- cəm əvəzinə tək və əksinə;

- növ əvəzinə cins və əksinə;

- hissə yerinə tam və əksinə.

Məcazın başqa növləri kimi sinekdoxa da məntiqi təfəkkürün məhsuludur. Onun da əmələ gəlməsi assosiasiya əsasında mümkün olur. Metonimiya ilə yanaşı, sinekdoxa da nitqin yığcam və ifadəli leksik vahidi hesab edilir [2, s.152].

S.Rəhimovun "Saçlı" romanının adında sinekdoxadan istifadə edilmişdir. Yəni müəllif baş qəhrəmanın adını (Rüxsarəni) onun uzun saçları olmaq əlaməti (saçlı) ilə əvəz etmişdir .

- *Görsən, tanımazsan Yarımsaqqalı* (Q.Zakir).

Q.Zakir Yarımsaqqal sözü ilə Əmirxanov adlı gödəksaqqal bir məmura işarə edib sinekdoxa yaratmışdır. Yarımsaqqallıq Əmirxanovun yalnız bir əlaməti ola-ola, şəirdə Yarımsaqqal bütöv bir şəxsin adının əvəzinə işlənmişdir.

Bütün sinekdoxalar metonimiya olduğu halda, bütün metonimiyaları sinekdoxa hesab etmək olmaz. Sinekdoxa da addəyişmədir, lakin heç də bütün metonimiyalar hissənin, əlamətin bütöv tamı əvəz etməsi şəklində yaranmır [4, s. 688].

Bu gün

Bir ayağı Avropadadır.

Bir ayağı Asiyada

Türkün.

Qulaqlarında motor səsi,

Dilində quran surəsi

Türkün. (B.Vahabzadə, İstanbul).

Bu nümunədə şair *türk* sözünü sinekdoxa vəzifəsində işlətmişdir. Burada türk sözü çox geniş bir anlayışı ifadə edir və ümumilikdə türk xalqını təsvir edir.

Sinekdoxun iki əsas növü var: mikrokosm və makrokosm.

Mikrokosm daha kiçik hissənin daha böyük bir bütövü ifadə etdiyi sinekdoxa ifadəsidir. Makrokosm, əksinə, daha böyük bir bütövün daha kiçik hissələrin toplusunu ifadə etdiyi sinekdoxa ifadəsidir.

- *Er ist in guten Händen.*

O, etibarlı əllərdədir.

Oğlana sözün əsl mənasında iki əl baxmır. Əksinə, ona tibb bacıları, köməkçilər, həkimlər və bir çox başqaları daxil olmaqla bütün xəstəxana sistemi baxır. Bu, mikrokosmik sinekdoxa nümunəsidir, çünki bir hissə bütövü bildirir.

- *Das Bildungsministerium kündigte neue Pläne für die Bildungsreform an.*

Təhsil Nazirliyi təhsil islahatları ilə bağlı yeni planlarını açıqlayıb.

Bu misalda bütövlükdə Təhsil İdarəsi sözün əsl mənasında belə bir açıqlama verə bilməz. Əksinə, bir fərd və ya fərdlər toplusu elanı bir araya gətirir. Bu, bütövlükdə bir hissə üçün danışan makrokosmik sinekdoxa nümunəsidir.

Sinekdoxa metafora və metonimiya ilə bağlıdır, çünki onlar ayrı-ayrı sözlər arasında oxşar əlaqəyə əsaslanırlar. Metafora da bir termini digəri ilə əvəz edir. Lakin sinekdoxadan fərqli olaraq o, təmsil etdiyi sözün və ya fikrin bir hissəsi deyil. Metafora və sinekdoxa hər ikisi faktiki sözü başqa bir terminlə əvəz etməyə əsaslanır. Sinekdoxa isə həmişə eyni konseptual sahədən olan sözdən istifadə edir. Metaforanı fərqləndirməyin bir yolu ondan ibarətdir ki, ondan əlaqəsiz görünən iki ayrı şey arasında oxşarlıq göstərmək üçün istifadə olunur. Metonimiyada obyekt əsasən keyfiyyətə, sinekdoxada isə kəmiyyətə görə müqayisə edilir. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, sinekdoxa bütövün bir hissəsidir, metonimiya isə sözü əvəz edir.

İroniya nəzərdə tutulanın əksini ifadə etməyə xidmət edən üslub vasitəsidir. Məsələn, çox güclü yağış yağdığı halda:

Das Wetter ist sehr schön.

- Hava çox gözəldir.

deyildikdə bu artıq ironiya hesab olunur. İroniyada mənfi bir cəhət müsbət cəhətlə təqdim olunur, məsələn, tənbel adama qoçaq, xəsis adama səxavətli deyilməsi ironiya yaradır.

- Ne var ? Nə deyirsən, vəfalı yarım? (S.Vurğun)

“Vaqif” dramından götürülmüş bu misrada Vaqif ona xəyanət etmiş Xuramanı vəfalı yar adlandırmış və bununla da kinayədən istifadə etmişdir. Bədii əsərdə bəzən müsbət cəhətin bilərəkdən istehza ilə mənfi planda təqdim edilməsi ilə də kinayə yaratmaq olur. Məsələn, C.Məmmədquluzadə “Sizi deyib gəlmişəm ...” məqaləsində yazır: “Sözümü tamam etdim, ancaq bir üzrüm var: Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir”. Göründüyü kimi, yazıçı türk (Azərbaycan) dilini uca tutmaq

kimi müsbət cəhəti mənfi planda - türk dili danışmaq eybidir şəklində təqdim etməklə kinayə yaratmışdır.

İroniyanın daha kəskin forması təriz, yaxud sarkazm adlanır. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində İsgəndər Şeyx Nəsrullahın ölü diriltmək fırılacağına inanan avam adamları elm daryası adlandırmaqla tərizdən istifadə etmiş olur [4, s.691].

İroniyaya xüsusilə satirada çox təsadüf edilir. M.Ə.Sabir satirik şeirlərindən birində vətənə və xalqa xəyanət edən, özündən başqa heç kimi düşünməyən istismarçıları ifça etdiyi zaman ironiyadan bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə etmişdir:

Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!

Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

Qoy mən tox olum, özgələr ilə nədi karım,

Dünyavü cahən ac olur olsun, nə işim var?!

İroniya bütün ədəbi janrlarda, nitqdə və danışmaq dilində istifadə olunan ritorik üslub vasitəsidir. Bununla belə, oxucunun və ya ən azı müəyyən bir auditoriyanın ifadənin istehzal olduğunu və bunun əksini ifadə etdiyini başa düşməsi vacibdir. O, sarkazma, istehzaya bənzəyir.

Hər hansı əşya və hadisənin ölçüsü, tutumu, gücü, əhəmiyyəti ya azadıla, ya da şişirdilə bilər. Bununla əlaqədar dilimizdə litota və hiperbola terminləri yaranmışdır [8, s.24].

İroniya hər hansı nitq hissəsi ilə, çox vaxt isim, sifət, zərflə ifadə oluna bilər. İroniyanı yumorla qarışdırmaq olmaz, baxmayaraq ki, onların ümumi cəhətləri çoxdur. Yumor həmişə gülüşə səbəb olur. Bu baxımdan ironiyanı yumora bənzətmək olar. Lakin ironiyanın funksiyası təkə yumoristik effekt yaratmaq deyil. Bəzi hallarda o narazılıq və təəssüf hissini ifadə edir [43, s.86].

İroniya mənfi mənə ifadə etmək üçün olaraq istifadə olunur. Buna görə də mənfi mənə ifadə etmək üçün yalnız müsbət anlayışlardan istifadə olunur. Kontekstual mənə həmişə lüğət mənasında təcəssüm olunan müsbət məfhumların inkarını bildirir. Şifahi nitqdə ironiyanın tanınmasında əsas rol intonasiyaya aiddir.

Bəzən ironiyadan istifadə etməyə sövq edə bilən yalnız vəziyyətdir. İroniyanın təsiri daha çox müəllifin uyğun gəlməyən kontekstdə işlətdiyi sözün gözlənilməzliyindən və görünən məntiqsizliyindən asılıdır. Bu təzad, sözün kontekstual və məntiqi mənalарının qarşılıqlı təsiri çox vaxt yumoristik effekt verir. İroniya, xüsusilə bəzi sosial hadisələrə aid olduqda, istehza və sarkazm effektinə nail olmaq üçün istifadə edilə bilər. Bəzən ironiya ilə sarkazm qarışdırılır. Adətən sosial və ya siyasi məqsədli ironiyaya sarkazm da deyilir [43, s.87].

Beləliklə, ironiya, ziddiyyətli ifadələrin və ya vəziyyətlərin həqiqət kimi görünəndən fərqli bir reallığı ortaya qoyduğu bir ədəbi cihazdır. Ədəbiyyatda ironiyanın bir çox formaları var. İroniyanın bir ədəbi vasitə kimi effektivliyi oxucunun gözləntilərindən və ədəbi əsərdə “olmalı” ilə “əslində” baş verənlər arasındakı fərqi dərk etməsindən asılıdır. Bu, bir hadisənin gözlənilməz nəticəsi, xarakterin gözlənilməz davranışı və ya deyilən uyğunsuz bir şey şəklində ola bilər.

Bədii əsərdə asanlıqla çatdırılacaq hadisənin hiss-həyəcana, olduğundan daha güclü və qabarıq təqdim edilməsinə - şişirdilməsinə hiperbola deyilir.

Dəryalar mürəkkəb, meşələr qələm,

Mollalar yazdıqca dərdim var manim.

Bu nümunədə lirik qəhrəman öz dərdinin böyüklüyünü oxucuya mübaliğəli şəkildə çatdırır. Lirik qəhrəman demək istəyir ki, dəryalar mürəkkəbə, ağaclardakı ağaclar qələmə dönsə, o boyda mürəkkəb və o qədər qələmlə mənim dərdimi yazıb qurtarmaq mümkün olmaz [4, s.691].

Hiperbolalar danışmaq nitqində xüsusilə geniş yayılmışdır. Gündəlik dildə hiperbola ifadəyə xüsusi vurğu vermək üçün istifadə edilə bilər. Xüsusilə rəngarəng, emosional və ifadəli danışanlar hiperbolalardan istifadə etməyi də sevirlər. Emosionallıq və obrazlılığı ifadə etmək vasitəsi kimi onların bədii ədəbiyyatda və reklamda da öz yeri var.

- Das habe ich dir schon hundertmal erzählt.

Bunu sizə artıq yüz dəfə demişəm.

- Ich bin so müde, dass ich im Stehen einschlafen könnte.

O qədər yorğunam ki, ayaq üstə yuxuya gedə bilirəm.

Hiperbola faktı nəinki şişirdə bilər, hətta onu xüsusilə zəngin, emosional və ifadəli şəkildə təqdim edə bilər. Ona görə də təbii olaraq bədii mətnlərdə tez-tez rast gəlinir.

Sie hat eine Melodie, die sie auf dem Klaviere spielt, mit der Kraft eines Engels. Johann Wolfgang von Goethe, *The Sorrows of Young Werther*, 1774.

- *Onun bir melodiyası var ki, o, pianoda mələk gücü ilə ifa edir.*

Wie Gesang lauteten die süßen Worte. E. Th. A. Hoffmann, *Don Juan*, 1813.

- *Şirin sözlər mahnı kimi səslənirdi.*

Hiperbola təsvir olunan obyektin hər hansı xassələrinin və ya keyfiyyətlərinin şişirdilməsidir. Burada reallıqla ziddiyyət təşkil edən mümkün ifadələr var. Buna təkcə bədii ədəbiyyatda deyil, adi gündəlik söhbətlərdə də rast gəlinir. Hiperbolada iki növ fərqlənir: biri təsvirdə, digəri hissləri və təcrübələri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Natiq hiperboladan istifadə etməklə dinləyicinin və ya oxucunun fikirlərini güclü şəkildə müəyyən istiqamətə yönəldir. Bu, ifadəni daha təkidli edir. Dinləyiciyə və ya oxucuya şişirdilmiş ifadənin xüsusilə vacib olduğu təklif olunur. Çox vaxt hiperboladan yumoristik və ya satirik effekt yaratmaq və müəllifin təsvir edilənə münasibətini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bir çox üslub vasitələri kimi, davamlı istifadə nəticəsində hiperbola öz orijinallığını itirə və sistem kimi dil vahidinə, yəni bayağılığa çevrilə bilər. Hiperboladan gündəlik nitqimizdə tez-tez istifadə edirik. O, tez-tez müəyyən xüsusiyyətləri və faktları vurğulamaq və beləliklə, onları daha yaxşı ifadə etmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur. Bunun uyğun olaraq bir neçə nümunə göstərmək olar:

- *Das hast du doch schon tausend Mal besprochen.*

Sən bu barədə min dəfə danışmışan.

- *Er redet schon wieder blitzschnell.*

O yenə ildirəm sürəti ilə danışır.

- *Ich habe seit Stunden nichts gegessen und jetzt einen Bärenhunger.*

Saatlardır heçnə yemirəm və indi acından ölürəm.

- *Wir haben uns hundert Jahre nicht gesehen.*

Biz yüz ildir bir-birimizi görmürük.

- New York ist die Stadt, die niemals schläft.

Nyu York heç vaxt yatmayan şəhərdir.

- Diese Dokumentarfilm ging ewig weiter.

Bu sənədli film əbədi olaraq davam etdi.

- Ich habe diesen Film tausendmal gesehen.

Bu filmə min dəfə baxmışam.

- Es sind alles Fake News!

Hamısı yalan xəbərdir!

Beləliklə, hiperbola sözün məntiqi və emosional mənalarının qarşılıqlı təsirinə əsaslanan üslubi cihazdır. Məqsəd obyektin xüsusiyyətlərindən birini elə bir dərəcədə intensivləşdirərək hansısa kəmiyyətin, keyfiyyətin, ölçünün və s.-nin qəsdən şişirdilməsidir ki, praktiki baxımdan onun yerinə yetirilməsi qeyri-mümkündür. Yazıçı da, oxucu da şişirtmənin qəsdən olduğunu tam dərk edir. Hiperbolanın istifadəsi danışan və dinləyicidə emosiyaların çoxalmasını göstərir.

Məcazın növlərindən biri də litotadır. Litotlar müxtəlif nitq üslublarında istifadə olunur. Litota hiperbolanın əksi olub, *kiçiltmək*, *əhəmiyyətsizləşdirmək* deməkdir. Predmetin əlamətinin əslində olduğundan daha kiçik şəkildə təqdim olunması litota adlanır.

Ağzın kiçik bir püstədir.

(Səməd Vurğun)

Bu nümunədə gözəlin ağzı püstə şəklində təqdim edilməklə kiçidilib litota yaradılır. Və ya: Qoşa badam sığmaz dar ağızlım (“Dədə Qorqud”dan).

Başqa bir misal:

Döydü yağış məni, döydü qar məni,

Bir qarışqa minsəm, aparar məni.

(Osman Sarıvəlli) [4, s.648].

Beləliklə, məcazlar şeir, televiziya və incəsənət daxil olmaqla, demək olar ki, bütün yazı kateqoriyalarını əhatə edir. Məcazlara bütün ədəbiyyatlarda rast gəlmək olar. Bütün yazıçılar müəyyən effektlər yaratmaq üçün dili manipulyasiya edirlər. Ədəbiyyatda məcazlar bədii əsərin obrazlılığına və ifadəliliyinə nail olmaq üçün

istifadə olunan xüsusi dil vasitələri sistemidir. Dil, ilk dəfə, cəmiyyətdə insanların birləşməsinə xidmət edir. Bu mövqedən obrazlılıq və ifadəlilik yaradan bir sıra ifadə vasitələri var ki, bunlara məcazlardır. Müəllif bir hadisənin əlamətlərindən istifadə etməklə, onların köməyi ilə başqa bir obyektə səciyyələndirir, onu izah etməyə çalışır və eyni zamanda oxucuda onun haqqında canlı, obrazlı qabiliyyət yaradır. Fərdi ifadələr və cümlələr səviyyəsində məcazlardan məharətlə istifadə etmək təzə, yaddaqalan və inandırıcı yazı yaratmaq üçün açardır. Şairlər bir əhval-ruhiyyəni və ya sensasiyanı tutmaq üçün və düzgün məcazı tapmaq üçün saatlar sərf edə bilər. Yazıçılar və tənqidçilər minilliklər boyu məcazları təsnif edir və öyrənirlər, bu da bir çox ədəbi məcazların adlarının klassik ritorikadan götürülməsi deməkdir. Ritorik məcazlar kimi fəaliyyət göstərən onlarla ədəbi termin var. Onlardan metafora, şəxsləndirmə, alleqoriya, metonimiya, sinekdoxa, hiperbola və litota haqqında təhlillər apardıq.

NƏTİCƏ

Müasir alman dilində metaforaların semantik-üslubi təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Metafora uzun tədqiqat tarixinə malikdir. Metaforanın təhlillərindən əldə etdiyimiz nəticələrə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, bir çox mənbələr metaforanı bir əşyanın adının digər əşyaya tətbiq edilməsinin yolu ilə həyata keçirdilən gizli müqayisə vasitəsi hesab edirlər və öz növbəsində ikinci əşyanın hər hansı bir vacib xüsusiyyətini meydana çıxardan bir ifadə vasitəsi kimi fərqləndirirlər. Onun əsas üslubi funksiyası obraz yaratmaqdır. Metafora ədəbiyyatda ən mühüm üslub vasitələrindən biridir və buna görə də tez-tez məktəbdə ilk ritorik vasitə kimi öyrədilir. Mətnlərdə, şeirlərdə və həmçinin gündəlik dildə istifadə olunur. Metafora oxşarlıq prinsipindən istifadə edir və məzmunca əlaqəsi olmayan oxşar hadisələr arasında seçilmiş və beləliklə qurulmuş əlaqəni formalaşdırır, bununla da onlar arasında məna köçürməsinə həyata keçirir.

2. Konseptual metafora nəzəriyyəsi koqnitiv semantikanın istiqamət kimi tərkibində eyniləşdirilmiş ən birinci nəzəri konsepsiyalarından biridir. Konseptual metafora nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərindən biri onun stilistik vasitə kimi ənənəvi anlayışına qarşı qoyulmuş düşüncənin fundamental mexanizminə baxış kimi çıxış edir. Konseptual metaforada köməkçi komponent nəinki qeyd olunana ad verir, həmçinin də onun dərk edilməsi, təcrid edilməsi və danışanın nöqtəyi nəzərindən, obyektin vacib tərəflərinə yeni məna əlavə edilməsi üçün əsas sayılır. əsasını sözün mənası və obyektiv halda mövcud olan kateqoriyalar deyil, insanların şüurunda formalaşmış konseptlər təşkil edir. Konseptual metaforanın əsasını sözün mənası və obyektiv halda mövcud olan kateqoriyalar deyil, insanların şüurunda formalaşmış konseptlər təşkil edir. Bu konseptlər insanın elə özünü və onu əhatə edən dünyanın xüsusiyyətləri barəsində düşüncələri özündə saxlayır.

3. Filologiya elmində metafora ümumişlək və üslubi və ya poetik olmaqla iki cür təsnif olunur. Sözün məcazi mənasından törənmiş, lakin artıq sabitləşmiş, bir

sıra hallarda isə terminə çevrilmiş metaforalar ümumişlək hesab edilir. Üslubi, yaxud poetik metafora isə sırf bədii dilin məhsuludur. O, üslubi məqsədə müvafiq bədii əsərdə əmələ gəlir və bu cür metaforalar danışiq dilində işlənir. Bunlardan əlavə semantik, struktur və funksional təsnifatları da təhlil olunmuşdur. Əlavə olaraq metaforalar sadə və mürəkkəb olmaqla iki cür təsnif olunur. Ədəbiyyatda sadə metaforanı leksik metafora da adlandırırlar.

4. Metaforaların yaranmasında əsas nitq hissələri mühüm rol oynayır. Bu baxımdan metaforalar morfoloji quruluşuna görə ismi, sifət və feli metaforalar olmaqla üç cür təsnif olunur.

5. Metaforaların funksiyalarını təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onlar insanlara tanış olmayan anlayışları canlı şəkildə təsəvvür etməyə kömək edir, insanın yazısına və ya söhbətinə rəngarənglik və maraq əlavə edir, oxuculara və tamaşaçı üzvlərinə təsir edir.

6. Müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə rast gəlinən universal metaforalarla yanaşı, müəyyən etnik qrupun xüsusiyyətlərini əks etdirən mədəni spesifik metaforalar və fərqi metaforalar da mövcuddur. Fərqli şəkildə təsnif edilə bilən müxtəlif metafora növləri var. Tez-tez istifadə olunan və nadir hallarda belə tanınan metafora forması ölü metaforadır. Metaforanın bu növü donmuş metafora və tarixi metafora kimi də tanınır. Metaforanın ən çox istifadə olunan növü şəxsləndirmədir. Şəxsləndirmə insani keyfiyyətlərin, xüsusiyyətlərin və hərəkətlərin heyvanlara və bitkilərə, eləcə də cansız varlıqlara ötürülməsidir. Metaforanın digər əsas növü olan alleqoriya mücərrəd bir fikrin, hər hansı bir anlayışın konkret predmet ilə ifadə olunmasıdır.

7. Metaforadan başqa, nitqin ifadəliliyinin gücləndirilməsi müxtəlif vasitələrlə, ilk növbədə məcazın digər növlərindən istifadə etməklə əldə edilmişdir. Məcəzlar bədii dildə yığcamlığa və ifadəliliyə xidmət edir və dili obrazlı poetik təsirə malik ifadələrlə zənginləşdirir. Məcaz sözün əsas mənasından törəyir və ona istinad edir. Sözün həqiqi mənası əşyanı adlandırmaq üçündürsə, məcazi mənə onu təsvir etmək üçündür. Məcəzlar səsin, mimikanın, jestin köməyi ilə

deyilənlərin tək-cə məzmununu deyil, həm də zahiri ifadəsini gücləndirməyə imkan verir.

8. Məcəzin əsas növlərindən biri olan metonimiya üslub vasitəsi kimi təsvirin konkretliyinə nail olmaq üçün istifadə olunur. Müasir alman dilinin inkişafı ilə məşğul olan dilçilər leksikonun genişlənməsində metonimiyanın məhsuldarlığını vurğulayırlar. Metonimiyanın ümumi funksiyası obraz yaratmaqdır və o, əsasən konkret obyektlərin ümumiləşdirilməsi ilə məşğul olur. Deməli, metonimiyada isimlər daha çox təyin artikli ilə və ya ümumiyyətlə onsuz işlənir.

9. Metafora və metonimiya müxtəlif aspektlərə görə oxşardır, lakin əsas fərq ondadır ki, metafora bir anlayışı digəri ilə əvəz edərsə, metonimiya əlaqəli termini seçir. Metafora əvəzetmə üçündürsə, metonimiya assosiasiya üçündür. Metonimiya nitq fiqurudur və bir ifadədir. Metafora ideyanı sıxışdırmaqla, metonimiya isə fikirləri birləşdirərək hərəkət edir. Metafora və metonimiyalar bizim gündəlik təfəkkürümüzü, hərəkətlərimizi və danışıq tərzimizi müəyyən edir, strukturlaşdırır və idrakın əsas prinsipləri kimi dünyanın təsvirində və mənimsənilməsində mühüm rol oynayır.

10. Nitqimizə xüsusi məna verən metafor və metonimiyadan başqa məcəzaların sinekdoxa, ironiya, hiperbola və litota kimi digər nitq fiqurlarından da geniş istifadə olunur. Metonimiyanın ən geniş yayılmış növü Sinekdoxa adlanır. Sinekdoxa bir əlamətin bütöv bir predmeti əvəz etməsi prinsipinə əsaslanır. Nəzərdə tutulmanın əksini ifadə etməyə xidmət edən üslub vasitəsi ironiyadır. İroniya, ziddiyyətli ifadələrin və ya vəziyyətlərin həqiqət kimi görünəndən fərqli bir reallığı ortaya qoyduğu bir ədəbi cihazdır. Bədii əsərdə asanlıqla çatdırılacaq hadisənin hiss-həyəcana, olduğundan daha güclü və qabarıq təqdim edilməsi və şişirdilməsi hiperbola adlanır. Gündəlik dildə hiperbola ifadəyə xüsusi vurğu vermək üçün istifadə edilə bilər. Predmetin əlamətinin əslində olduğundan daha kiçik şəkildə təqdim olunması litota adlanır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Aristotel. Poetika. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 118 s.
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2012, 352 s.
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1973, 74 s.
4. “Ədəbiyyat”. Bakı, “Abituriyent”, 2012, 714 s.
5. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2005, 367s.
6. Qənbərov A.R. Müasir Azərbaycan dilində metafora. Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 2008, 207 s.
7. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, “Maarif”, 1978, 199 s.
8. Şahismayıl M. Üslubiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, Təhsil, 2009, 44 s.
9. Zeynalova S.S. “Koqnitiv metaforlaşmanın substansional və prosesual aspektləri”. Dissertasiya işinin avtoreferatı. Bakı, 2016, 27 s.

Rus dilində:

10. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Теория метафоры. Москва, Прогресс, 1990, 512 с.
11. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва, УРСС, 2001, 392 с.
12. Вершавская Е.А. Новейший энциклопедический словарь. Москва, Астрель, 2006, 1424 с.
13. Гудков Л.Д. Метафора и рациональность. Москва, Русина, 1994, 429 с.
14. Гусев С.С. Наука и метафора. Москва, Наука, 1988, 391 с.
15. Джонсон М., Лакофф Д. Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры. Москва, Прогресс, 1990, 415 с.
16. Ефремова, Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка. Москва,

- Астрель, 2006, 1160 с.
17. Зарипов Р.И. Когнитивные аспекты метафорического моделирования в политическом дискурсе. Москва, 2015, 262 с.
 18. Лагута О. Н. Метафорология: теоретические аспекты. Новосибирск, 2003, 114 с.
 19. Левин Ю.И. Структура русской метафоры. Тартус. гос. университета, 1965, 299 с.
 20. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. Москва, УРСС, 2004, 440 с.
 21. Москвин В.П. Русская метафора. Семантическая, структурная, функциональная классификация. Волгоград, Перемена, 1997, 91 с.
 22. Опарина Е.О. Концептуальная метафора и её функции в языке. Москва, 1988, 77 с.
 23. Патроева Н.В. Стилистика художественной речи. Петрозаводск, Издательство ПетрГУ, 2018, 215 с.
 24. Петров В.В. Метафора: от семантических представлений к когнитивному анализу. Вопросы языкознания, 1990, № 3, 146 с.
 25. Скляревская Н.Г. Метафора в системе языка. СПб.: Наука, 1993, 150 с.
 26. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании картины мира. Москва, Наука, 1988, 204 с.
 27. Харченко В.К. Функции метафоры. Воронеж, ВГУ, 1992, 88 с.
 28. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры. Екатеринбург, Уральский государственный педагогический университет, 2001, 328 с.
 29. Шабанова Е.Л. Концептуальная метафора. Москва, Реферативный журнал. Языкознание 1999, 176 с.

Alman dilində:

30. Blumenberg H. "Paradigmen zu einer Metaphorologie" kommentar von Anselm Haverkamp. Frankfurt am Main: Shurkamp Verlag, 2013, 443 s.

31. Constanze S., Klaus-Michael K. Metapher und Metonymie Theoretische, methodische und empirische Zugänge. Walter De Gruyter Incorporated Verlag, 2015, 408 s.
32. Fleischer W., Michel G.: Stilistik der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut, 1975, 394 s.
33. Frieling G. Untersuchungen Zur Theorie der Metapher: Das Metaphern-Verstehen als sprachlich-kognitiver Verarbeitungsprozess. Osnabrück, Universitätsverlag Rasch, 1996, 147 s.
34. Götttert K. H., Jungen O. Einführung in die Stilistik. München: Wilhelm Fink-Verlag, 2003, 288 s.
35. Katrin K. Metapher. Stuttgart/Weimar: Metzler, 2007, 168 s.
36. Kimminich E. Metaphern der Macht – Macht der Metapher. Aachen, Shaker, 2008, 342 s.
37. Novotny E. Stilistik der deutschen Sprache. Klaipeda, 2008, 60 s.
38. Richards I.A. Theorie der Metapher. Darmstadt, Studienausgabe, 1996, 52 s.
39. Riesel E., Schendels E. Deutsche Stilistik. Moskau, Verlag Hochschule, 1975, 315 s.
40. Vanessa A. Metapher und Weltbild. Untersuchungen zur Philosophie im 18. Jahrhundert. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2001, 426 s.
41. Werner Kügler: Zur Pragmatik der Metapher: Metaphernmodelle und historische Paradigmen. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 1984, 245 s.

İngilis dilində:

42. Black M. Models and Metaphors. Ithaca, Cornell University Press, 1962, 267 p.
43. Musayev Q. English stylistics. Tashkent: "Адолат", 2003, 312 p.
44. Tayeva R.M., Orazbekova I.G. Lectures on the english stylistics. Almaty, "Kazakh University", 2014, 101 p.
45. Valiyeva N. Introductory Course to the English Stylistics. Baku, 2018, 431 p.

Internet resurslari:

46. <https://www.inhaltsangabe.de/wissen/stilmittel/personifikation/>
47. <https://www.inhaltsangabe.de/wissen/stilmittel/allegorie/>
48. [https://www.masterclass.com/articles/writing-101-what-is-an-oxymoron-learn-about-the-differences-between-oxymoron-and-paradox-with-examples - what-is-the-purpose-of-oxymoron-in-literature](https://www.masterclass.com/articles/writing-101-what-is-an-oxymoron-learn-about-the-differences-between-oxymoron-and-paradox-with-examples-what-is-the-purpose-of-oxymoron-in-literature)
49. <https://www.inhaltsangabe.de/wissen/stilmittel/oxymoron/>
50. <https://www.sofatutor.com/deutsch/videos/oxymoron>
51. <https://www.schreiben.net/artikel/metapher-3631/>
52. <https://uni-24.de/ist-eine-personifikation-beispiele-wirkung-erklaerung/>